

ВКЛУЧЕНОСТ НА ДЕЦАТА И МЛАДИТЕ СО ПОПРЕЧЕНОСТ ВО РЕДОВНОТО СРЕДНО ОБРАЗОВАНИЕ

извештај од истражување

Република Македонија
НАРОДЕН ПРАВОБРАНИТЕЛ
Republika e Maqedonisë
AVOKATI I POPULLIT
Republic of Macedonia
O M B U D S M A N

**ВКЛУЧЕНОСТ НА
ДЕЦАТА И МЛАДИТЕ
СО ПОПРЕЧЕНОСТ
ВО РЕДОВНОТО
СРЕДНО
ОБРАЗОВАНИЕ**

извештај од истражување

Овој документ ги опфаќа активностите спроведени од страна на Народниот правобранител и Отворете ги прозорците, со финансиска поддршка од Европска Унија и УНИЦЕФ. Ставовите изразени во овој документ, не треба на кој било начин, да се сметаат за одраз на официјалниот став на УНИЦЕФ или на Европската Унија. Европската Унија не е одговорна за било каква употреба што може да се направи со информациите содржани во документот.

Проектот е
финансиран од
Европската Унија

СОДРЖИНА

7	ВОВЕД
9	МЕТОДОЛОГИЈА НА ИСТРАЖУВАЊЕТО
9	Предмет и цели на истражувањето
9	Дефинирање на користените термини
10	Истражувачки методи
10	Карактеристики на примерокот
16	Временска рамка
17	АНАЛИЗА НА ПРАВНАТА РАМКА
17	Меѓународна рамка и стандарди
18	Национална правна рамка
22	КЛУЧНИ НАОДИ ОД ТЕРЕНСКОТО ИСТРАЖУВАЊЕ
22	Застапеност на ученици со попреченост во редовното средно образование
28	ИНКЛУЗИВНОСТ НА УЧИЛИШТАТА
36	Искуства и практики
51	ЗАКЛУЧОЦИ
53	ПРЕПОРАКИ
55	ПРИЛОЗИ

ВОВЕД

Истражувањето за вклученоста на децата и младите со попреченост во редовното средно образование во во земјата беше спроведено од страна на Народниот правобранител на Република Македонија, со финансиска поддршка од програмата ИПА на Европска Унија и УНИЦЕФ, во соработка со Здружението за асистивна технологија Отворете ги прозорците од Скопје.

Клучната цел на истражувањето беше да се согледа тековната состојба во поглед на вклученоста на децата и младите со попреченост во редовното средно образование во во земјата, како основа за утврдување препораки за натамошно подобрување на инклузивноста на образовниот систем.

Добиените наоди и сознанија придонесуваат да се ублажи постојниот недостиг од статистички податоци за вклученоста на учениците со попреченост во редовното средно, но и во образованието воопшто. Токму недостигот од соодветни податоци и недоволното документирање на позитивните практики и постигнувања, од една, и предизвиците и недостатоците на тековните решенија и модели, од друга страна, го отежнуваат планирањето, спроведувањето и оценката на јавните образов-

ни политики. Оттука, извештајот од истражувањето претставува придонес во јавната дебата за системски решенија заснована на факти и докази.

Ова истражување се надоврзува на сличното истражување на Народниот правобранител за вклученоста на децата со посебни потреби во редовното основно образование објавено во 2016 година. Извештајот е дел од напорите на Народниот правобранител континуирано да ја следи и поттикнува вклученоста на децата со попреченост во општеството во целина.

МЕТОДОЛОГИЈА НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

Предмет и цели на истражувањето

Предмет на ова истражување е вклученоста на децата и младите со попреченост во редовното средно образование.

Конкретните **цели** поставени пред истражувањето беа:

- 1) да се обезбеди преглед на опфатот на деца и млади со попреченост во редовните средни училишта,
- 2) да се утврди подготвеноста на редовните средни училишта да обезбедат активно учество и еднакви образовни можности за учениците со попреченост, и
- 3) да се идентификуваат потребите и можностите за натамошно подобрување на инклузивноста на редовното средно образование.

Дефинирање на користените термини

За потребите на ова истражување, со поимот **„ученици со попреченост“** се означуваат ученици кои се соочуваат со некој од следниве типови попреченост:

- физичка попреченост (потешкотии при движењето на рацете, нозете или целото тело, церебрална парализа, употреба на помагала за движење како количка, одалки и сл.),
- интелектуална попреченост (пречки во интелектуалниот развој),
- оштетување на видот (кои се од потежок карактер и го попречуваат ученикот да ја следи наставата),

- оштетувања на слухот и/или говорот (кои се од потежок карактер и го попречуваат ученикот да ја следи наставата),
- комбинирана попреченост (комбинација од повеќе видови попреченост),
- аутизам (аутистичен спектар на нарушувања), и
- други слични состојби кои предизвикуваат потешкотии во учењето (хиперактивност, дислексија, дисграфија, дискалкулија, итн.)

Треба да се нагласи дека во образованието се користи терминот „ученици со посебни образовни потреби“ како синоним за „ученици со попреченост“. Сепак, терминот „ученици со посебни образовни потреби“ има пошироко значење и вклучува различни категории ученици кои имаат посебни потреби во образовниот процес: на пример, ученици кои не го говорат наставниот јазик или особено талентирани ученици. Оттука, во истражувањето се користи терминот „ученици со попреченост“ за да се нагласи дека фокусот на истражувањето е ставен на посебните образовни потреби по основ на попреченоста на ученикот.

„Асистивната информатичка технологија“ (скратено: асистивна технологија) опфаќа хардверски уреди и помагала и софтверски прилагодувања на компјутерската опрема кои го овозможуваат и го олеснуваат користењето компјутери од страна на лицата со попреченост. Примери за асистивни компјутерски уреди вклучуваат:

- тастатура со големи копчиња,
- тракбол,

- цојстик,
- издвоен клик,
- читач на екран итн.

„Средно училиште“ се користи за да се означат редовните средни училишта, вклучувајќи ги музичките, балетските, уметничкото, спортското и фискултурното училиште, но исклучувајќи ги посебните средни училишта за деца со попреченост.

Овие специфични дефиниции на поимите користени во истражувањето беа споделени и објаснети на вклучените испитаници.

Истражувачки методи

Истражувањето беше спроведено со примена на методите: канцелариско истражување, анкета, интервју и фокус група.

Канцелариското истражување опфати преглед на правната рамка и јавните политики кои се однесуваат на вклучување на децата со попреченост во редовното средно образование. Појдовна точка во анализата беа одредбите и стандардите пропишани со Конвенцијата за правата на лицата со попреченост, Конвенцијата за правата на детето и Декларацијата на УНЕСКО од Саламанка за инклузивно образование и степенот на усогласеност на националната правна рамка со овие два документи. Исто така, беа земени предвид релевантни секундарни извори на информации како постојни извештаи од истражување, студии итн. Листата документи опфатени со канцелариското истражување е приложена во прилог 1.

Помеѓу редовните средни училишта беше спроведена анкета во врска со нивното разбирање, искуства (практики) и ставови (како институција) поврзани со вклучувањето ученици со попреченост. За анкетата беше изготвен анкетен прашалник, со комбинација од затворени, полуотворени и отворени прашања, приложен во прилог 2.

Беа спроведени **полуструктурирани интервјуа** со одговорни лица од исто толкав број редовни средни училишта. Интервјуата беа направени во самите училишта и овозможија да се прибегнат подетални информации и појаснувања за разбирањата, искуствата и ставовите на училиштата кон инклузијата. Прашањата користени во интервјуата се приложени во прилог 3.

Преку **фокус групи** беа опфатени три категории испитаници: наставници и претставници на стручните тимови на училиштата, родители на ученици со попреченост и ученици со попреченост. Вниманието беше насочено кон идентификување на искуствата на испитаниците и предизвиците, потребите и можните начини за натамошно зајакнување на инклузивноста на средното образование. Прашањата обработени во фокус групите се приложени во прилог 4.

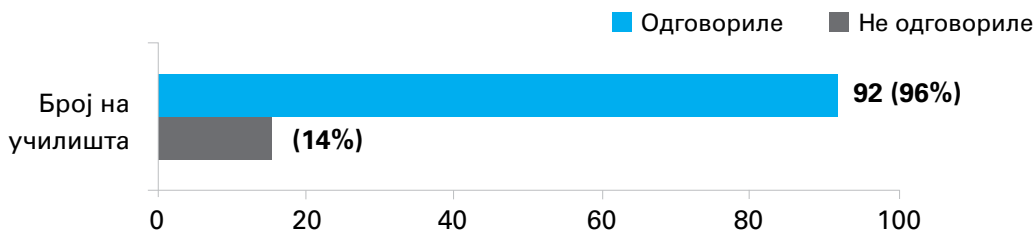
Карактеристики на примерокот

Со трите применети методи на теренско истражување – анкета, интервју и фокус групи, беа опфатени **репрезентативни примероци** со следниве карактеристики во однос на опфатот и структурата.

Со **анкетата** беа опфатени 86 проценти од сите редовни средни училишта од земјата кои доставија одговорени

анкетни прашалници, заверени и потпишани од страна на директорот или друго овластено лице на училиштето. Во апсолутни бројки, од вкупно 107 училишта (вклучувајќи ги музички-

те, балетските, уметничкото и спортското и фискултурното училиште) до кои беше испратен анкетниот прашалник, одговор доставија вкупно 92.

ПРИКАЗ 1:

Број и процент на редовни средни училишта опфатени со анкетното истражување

Во учебната 2016/17 учебна година, во училиштата кои доставиле одговор на прашалникот настава посетувале вкупно 64.298 ученици. Според податоците на Државниот завод за статистика, вкупниот број ученици во редовните средни училишта во таа учебна година бил 76.394 ученици. Според тоа, во училиштата опфатени во анкетата настава посетувале 84,2 проценти од вкупниот

број ученици во редовните средни училишта во земјата¹. Во учебната 2017/18 година, вкупниот број запишани ученици на почетокот од учебната година изнесувал 62.251 (ваков податок не е достапен на веб-страницата на Државниот завод за статистика, со оглед дека заводот ги прикажува овие податоци по завршувањето на учебната година).

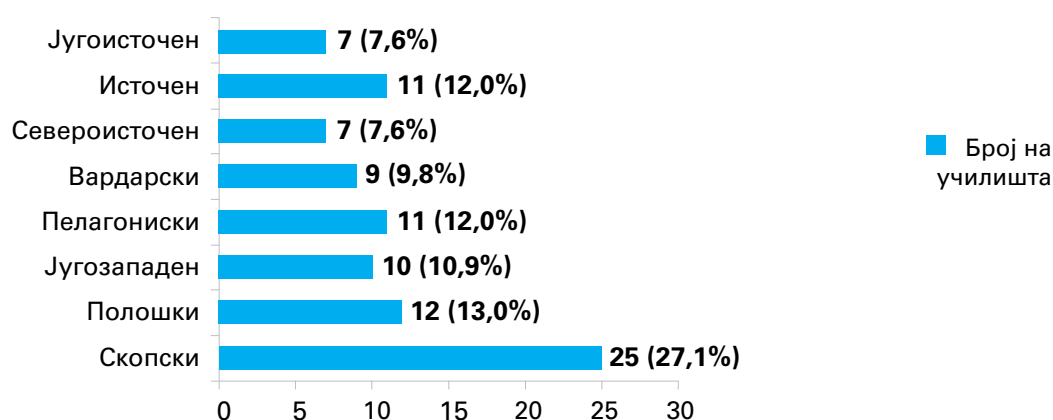
ПРИКАЗ 2:

Вкупен број ученици во училиштата кои одговориле на прашалникот

¹ Извор: Државен завод за статистика, Статистики по области: Образование и наука, <http://www.stat.gov.mk/OblastOpsto.aspx?id=5>, посетено на: 28.11.2017 година.

Училиштата кои одговориле на прашалникот (92) се лоцирани во сите осум плански региони во земјата: најголем дел од училиштата се од скопскиот регион (25), а најмалку одговорени прашалници се добиени од југоисточни-

от и североисточниот плански регион (по седум). Ваквата разлика во корист на училиштата од скопскиот регион се должи на фактот дека најголем број училишта во земјата се лоцирани во скопскиот регион.

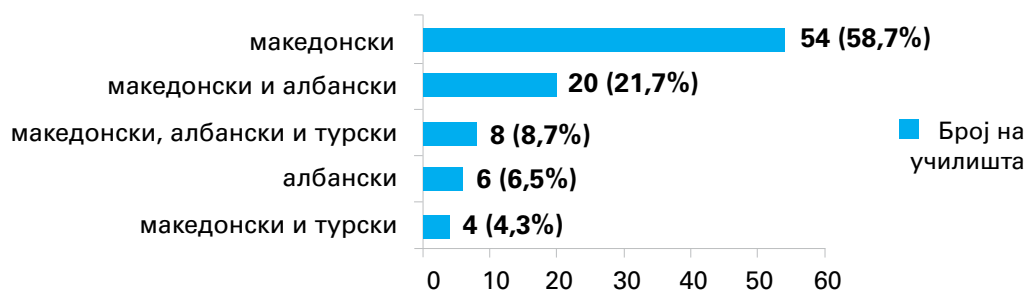

ПРИКАЗ 3:

Распределба по плански региони на средните училишта кои одговориле на анкетниот прашалник

Најголем дел од училиштата кои одговориле на прашалникот (92) изведуваат настава на македонски наставен јазик (54 или 58,7 проценти); најмал број

од нив (четири или 4,3 проценти) се двојазични училишта кои изведуваат настава на македонски и турски јазик.

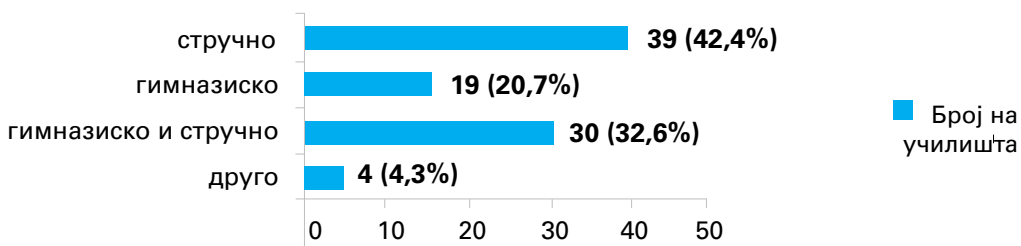

ПРИКАЗ 4:

Структура на училиштата кои одговориле на прашалникот според наставниот јазик

Според типот образование, најголем број од училиштата кои одговориле на прашалникот (92) нудат средно стручно

образование (39 или 42,4%); четири училишта (4,3 проценти) нудат уметничко или фискултурно средно образование.

ПРИКАЗ 5:

Структура на училиштата кои одговориле на прашалникот според типот на образование

Со интервјуата беа опфатени 16 редовни средни училишта, избрани од страна на истражувачкиот тим во консултација со Народниот правобранител и УНИЦЕФ. Изборот беше направен врз основа на добиените одговори од анкетните прашалници, при што беа земени предвид неколку фактори:

- планскиот регион во кој се наоѓаат училиштата;
- типот на образование што го нудат;
- наставниот јазик; и
- застапеноста на ученици со попреченост во училиштата.

Беа опфатени средни училишта од сите плански региони во земјата.

Плански регион	СК	И	СИ	ВР	ПЕ	ПО	ЈЗ	ЈИ	Вкупно
Број на интервјуирани училишта	7	2	2	1	1	1	1	1	16

ПРИКАЗ 6:

Број на интервјуирани средни училишта по плански региони²

Беа опфатени училишта кои нудат различен тип на образование.

Тип на образование	Г	С	ГиС	У	Вкупно
Број на интервјуирани училишта	3	8	3	2	16

ПРИКАЗ 7:

Број на интервјуирани средни училишта според типот на образование³

- СК-Скопски регион; И-Источен; СИ-Североисточен; ВР-Вардарски; ПЕ-Пелагониски; ПО-Полошки; ЈЗ-Југозападен; ЈИ-Југоисточен
- Г-гимназиско; С-стручно; ГиС-гимназиско и стручно; У-уметничко

Испитаници беа претставници на училишта кои изведуваат настава на различни наставни јазици, како и двојазични и тријазични училишта.

Наставен јазик	мк	ал	мк, ал	мк, тр	мк, ал, тр	Вкупно
Број на инт. училишта	10	2	2	1	1	16

ПРИКАЗ 8:

Број на интервјуирани средни училишта според наставен јазик⁴

Во однос на застапеноста на ученици со попреченост, според претходно доставените одговори на анкетните прашалници, од интервјуираните 16 училишта:

- 11 вклучуваат ученици со попреченост; и
- 5 не вклучуваат ученици со попреченост.

Преку три **фокус групи** беа опфатени вкупно 28 лица од три различни групи: ученици со попреченост, родители на ученици со попреченост и наставници и претставници на стручните служби на училиштата. Изборот на учесниците во фокус групите беше направен од страна на истражувачкиот тим, во консултаци со Народниот правобранител и УНИЦЕФ, при што беа вложени напори да се обезбеди соодветна застапеност според неколку различни карактеристики.

Фокус групата на ученици со попреченост опфати деветмина испитаници на возраст од 15 до 18 години, со следната структура:

Пет од испитаниците беа од женски пол, а четворица беа од машки пол.

Според видот на попреченост, четворица испитаници се соочуваа со физичка попреченост, двајца со аутизам и аутистичен спектар на нарушувања, двајца со интелектуална попреченост и еден со оштетување на слух.

Во поглед на вклученоста во средното образование, четворица испитаници беа ученици во прва, двајца во втора и еден во трета година; двајца од испитаниците, пак, го завршиле средното образование во претходната учебна година.

Четворица од испитаниците беа од скопскиот плански регион; останатите петмина беа од источниот, југоисточниот и вардарскиот плански регион.

⁴ мк – македонски наставен јазик; ал – албански наставен јазик; мк, ал – македонски и албански наставен јазик; мк, тр – македонски и турски наставен јазик; мк, ал, тр – македонски, албански и турски наставен јазик

БРОЈ НА УЧЕСНИЦИ СПОРЕД:										
Пол		Вклученост во средно образование					Тип на попреченост			
ж	м	I	II	III	IV	Зав.	ФП	А	ИП	ОС
5	4	4	2	1	0	2	4	2	2	1

ПРИКАЗ 9:

Структура на учениците со попреченост – учесници во фокус група⁵

Фокус групата на родители на ученици со попреченост опфати деветмина испитаници, со следната структура:

Седуммина беа од женски пол, а двајца од машки.

Четворица од испитаниците беа родители на ученици кои се соочуваат со аутизам и аутистичен спектар на нарушувања. Двајца беа родители на ученици со физичка попреченост, а исто толку и родители на ученици со интелектуална попреченост. Еден учесник беше родител на ученик со оштетување на слухот.

Во поглед на вклученоста во средното образование, петмина испитаници беа родители на ученици во прва и двајца на ученици во втора година. Децата на двајца родители – учесници во фокус групата завршиле средно образование во претходната учебна година.

Шест од испитаниците беа од скопскиот плански регион; останатите тројца беа од вардарскиот и југоисточниот плански регион.

БРОЈ НА УЧЕСНИЦИ СПОРЕД:										
Пол		Вклученост во средно образование					Тип на попреченост			
ж	м	I	II	III	IV	Зав.	ФП	А	ИП	ОС
7	2	5	2	0	0	2	2	4	2	1

ПРИКАЗ 10:

Структура на родителите на ученици со попреченост – учесници во фокус група⁶

Фокус групата на наставници и претставници на стручните служби опфати десет испитанички – сите од женски пол, со следната структура:

Шест од нив работеа како стручни соработници-дефектолози во редовните средни училишта, две беа наставнички, а учествуваа и еден училишен педагог и еден психолог.

Пет од испитаничките беа од скопскиот плански регион, три од вардарскиот и

по една од источниот и североисточниот плански регион.

⁵ Завршено редовно средно образование; ФП-физичка попреченост; А-аутизам и аутистичен спектар на нарушувања; ИП-интелектуална попреченост; ОС-оштетување на слухот

⁶ Зав-завршено редовно средно образование; ФП-физичка попреченост; А-аутизам и аутистичен спектар на нарушувања; ИП-интелектуална попреченост; ОС-оштетување на слухот

БРОЈ НА УЧЕСНИЦИ СПОРЕД:

Пол		Стручна позиција			
ж	м	Дефектолог	Наставник	Педагог	Психолог
10	0	6	2	1	1

ПРИКАЗ 11:

Структура на наставниците и претставниците на стручните служби – учесници во фокус група

Временска рамка

Истражувањето беше спроведено во периодот август – ноември 2017 година, согласно следната динамика:

- канцелариско истражување: октомври – ноември;
- анкетно истражување: август – септември;

- посети на училишта и интервјуа со претставници на училиштата: октомври; и
- фокус групи: октомври.

По обработката на прибраните податоци, извештајот од истражувањето беше финализиран на почетокот од јануари 2018 година.

АНАЛИЗА НА ПРАВНАТА РАМКА

Меѓународна рамка и стандарди

Меѓународната правна рамка и стандардите во областа на инклузивното образование ги одредуваат: Конвенцијата за правата на лицата со попреченост⁷ (КПЛП), Конвенцијата за правата на детето (КПД)⁸ и Изјавата на УНЕСКО за образование засновано на посебни потреби од Саламанка (понатаму: Изјавата од Саламанка⁹). Конвенциите се ратификувани од страна на на земјата, со што нивните одредби се дел од правниот поредок на државата.

Овие документи тргнуваат од гледиште дека секое дете има свои индивидуални потреби. Поради тоа, примената на индивидуализиран пристап во образованието овозможува максимално да се развијат потенцијалите и да се обезбедат еднакви образовни можности за сите деца. Индивидуализираниот пристап значи дека образовниот систем треба да го прилагодува целокупниот процес на настава и учење кон потребите и способностите на секое дете одделно. За да можат рамноправно да земат учество во образовниот процес, децата со попреченост имаат право и на индивидуална поддршка.

КПЛП во членот 7 ги обврзува државите на децата со попреченост да им ги обезбедат сите човекови права „на еднаква основа со сите други деца“. Одлучувањето треба да биде засновано на „најдобриот интерес на детето“. Член 9 предвидува пристап на лицата со попреченост „на еднаква основа со другите“ до, меѓу другото, училиштата, информациите, интернетот и новите информациско-комуникациски технологии. Член 24 од КПЛП се однесува токму на образованието, обврзувајќи ги државите „да не ги исклучуваат по основ на попреченост“ децата и младите со попреченост „од општиот образовен систем“. Државите се должни да обезбедат „разумно прилагодување кон индивидуалните потреби“ и „ефикасна индивидуална поддршка“ на децата со попреченост „во рамките на општиот образовен систем“. Наставата треба да се спроведува на „најсоодветни јазици, начини и средства за комуникација за поединецот“, поименчно спомнувајќи ги, меѓу другото, Браевата азбука и знаковниот јазик. Истиот член ги обврзува државите да обучат и оспособат наставници за изведување индивидуализирана поддршка на учениците со попреченост, „вклучувајќи наставници со попреченост“. Рамноправниот пристап на лицата со попреченост треба да биде обезбеден до сите нивоа на образование, вклучувајќи ги „општото високо образование, стручна обука, образование за возрасни и доживотно учење“. Треба да се спомене дека член 31 ги повикува државите-потписнички да „собираат соодветни информации, вклучувајќи и статистички и истражувачки податоци, со цел да обезбедат

7 Види: Ibid1

8 Види: Конвенција за правата на детето, Достапно на https://www.unicef.org/magic/media/documents/CRC_macedonian_language_version.pdf.

9 Види: Изјавата на УНЕСКО за образование засновано на посебни потреби од Саламанка (Изјавата од Саламанка) Достапно до https://www.unesco.de/fileadmin/medien/Dokumente/Bildung/Salamanca_Declaration.pdf

формулирање и спроведување на политиките за спроведување на оваа Конвенција“.

Изјавата од Саламанка пропишува дека децата со попреченост „мора да имаат пристап до редовните училишта кои треба да ги задоволат нивните потреби применувајќи педагошки пристап насочен кон детето“. Изјавата нагласува дека вклучувањето на децата и младите со попреченост во редовното образование треба да биде правило, а не исклучок: „Фундаментален принцип на инклузивното училиште е дека сите деца треба да учат заедно, секогаш кога тоа е можно, без оглед на потешкотиите и различностите кои би можеле да постојат. Инклузивните училишта мора да ги препознаат и да одговорат на различните потреби на нивните ученици, излегувајќи во пресрет на нивните различни стилови и брзина на учење и обезбедувајќи квалитетно образование за сите, преку соодветни наставни планови и програми, организациска поставеност, наставни стратегии, примена на ресурси и преку партнерство со локалните заедници“.

Во КПД на децата со попреченост е посветен член 23, кој предвидува дека „детето со интелектуална или физичка попреченост треба да ужива полн и достоинствен живот, во услови кои го обезбедуваат неговото достоинство, ја поттикнуваат самостојноста и го олеснуваат активното учество на детето во заедницата“. Истиот член го признава „правото“ на децата со попреченост „на посебна нега“ и на, меѓу другото, „ефикасен пристап до образование“.

Национална правна рамка

Уставот на РМ го гарантира правото на образование на сите пропишувајќи дека: „Секој има право на образование. Образованието е достапно секому под еднакви услови“¹⁰.

Клучниот акт во областа на средното образование е Законот за средното образование¹¹:

Овој закон не ја предвидува попреченоста како можен основ за дискриминација (член 3, став 3).

Член 32 предвидува дека средното образование се остварува преку планови и програми за, меѓу другото, „средно образование за ученици со посебни образовни потреби“ (алинеја 4).

Член 33, став 1, обезбедува право на запишување во средно гимназиско училиште е обезбедено за „редовни ученици кои завршиле основно образование“; член 34, став 1, пак, обезбедува право на запишување во средно стручно училиште за „редовни и вонредни ученици кои завршиле основно образование“. Учениците со посебни потреби воопшто не се спомнати во одредбите кои се однесуваат на запишувањето ученици во редовното средно образование.

¹⁰ Член 44 од Уставот на Република Македонија.

¹¹ Закон за средното образование („Службен весник на Република Македонија“ бр. 44/1995, 24/1996, 34/1996, 35/1997, 82/1999, 29/2002, 40/2003, 42/2003, 67/2004, 55/2005, 113/2005, 35/2006, 30/2007, 49/2007, 81/2008, 92/2008, 33/2010, 116/2010, 156/2010, 18/2011, 42/2011, 51/2011, 6/2012, 100/2012, 24/2013, 41/2014, 116/2014, 135/2014, 10/2015, 98/2015, 145/2015, 30/2016, 127/2016 и 67/2017)

Член 39, став 1, предвидува дека „во средното образование за ученици со посебни образовни потреби се образуваат ученици според сообразени програми за соодветни занимања односно образовни профили или за работно оспособување“.

Дополнително, член 40, став 1, одредува дека „во средното образование за ученици со посебни образовни потреби се вклучуваат ученици кои се евидентирани и распоредени според видот и степенот на пречките во развојот“.

Кога овие две одредби ќе се погледнат заедно се чини дека децата и младите со попреченост кои имаат соодветна документација за својата попреченост се упатуваат кон посебните средни училишта. Кога ќе се земе предвид дека посебното средно образование ги оспособува своите ученици за ограничен број професии, може да се смета дека овие решенија ја поттикнуваат сегрегацијата на учениците со посебни образовни потреби, намалувајќи ги можностите овие ученици во иднина да обезбедат вработување на отворениот пазар на трудот. Оттука, потребни се подобрувања во две насоки – децата со попреченост што помасовно да се запишуваат во редовното образование, што исто така, подразбира потреба за подиференцирана образовна програма, а од друга страна потребно е модернизирање на наставните планови и образовните програми според кои се изведува наставата во посебните училишта.

Член 9-в, став 1 ја пропишува збирката податоци што средното училиште ја

води за своите ученици и предвидува, помеѓу останатите податоци, обврска да се евидентира „посебната образовна потреба“ на ученикот. Овој член само ја одредува обврската за собирање податоци за попреченоста на учениците, но не обезбедува детали на кој начин училиштата да пристапат кон ова прашање.

Член 40, став 2 и 3 предвидуваат обврска за формирање инклузивен тим и подготовка на индивидуален образовен план, но само за учениците запишани во средно образование за ученици со посебни потреби (т.е. „за учениците од ставот 1“). Ова е сериозен пропуст во текстот на законот, бидејќи член 40 став 1, како што е наведено погоре, се однесува на „средното образование за ученици со посебни потреби“. Во истиот член е наведено дека „начинот на запишувањето на учениците со посебни образовни потреби во средните училишта го утврдува министерот, по предлог на Бирото за развој на образованието“, но ова докрај не ја одредува постапката за упис.

Сегрегирачко решение е предвидено и во поглед на превозот. Имено, член 41, став 5 од Законот за средното образование, предвидува дека „ученикот со посебни образовни потреби и лицето за негова придружба имаат право на бесплатен превоз без оглед на оддалеченоста на нивното место на живеење до државното средно училиште во кое ученикот е запишан и ја посетува наставата“. Она што го ограничува ова право само за учениците вклучени во средно образование за ученици со посебни образовни потреби се: член 2, став 3

од истиот закон, кој одредува дека државни средни училишта се основаат за „одредени категории ученици за кои државата има посебен интерес, односно како што вели членот: „Државните средни училишта се основаат само за остварување на планови и програми за средно образование на одредени категории на ученици за кои државата има посебен интерес“. Дополнително членот 111 од истиот закон поименчно ги вклучува посебни училишта во категоријата државни средни училишта.

Член 59, став 1 одредува дека дефектолог може да биде дел од „стручните соработници“ во средните училишта кои ја остваруваат „воспитно-образовната работа“. Детални насоки за потребните компетенции на дефектологот во средното образование се дадени во Правилникот за основните професионални компетенции по подрачја на стручниот соработник во основните и средните училишта (исти како оние за дефектолозите во основното образование). Правилникот се однесува на компетенциите и индиректно посочува на улогата на дефектологот во образовниот процес. Покрај необврзувачката можност, каде наместо мора, дефинирано е дека дефектологот може да биде дел од стручните соработници, недостасува и акт со насоки за улогата и надлежностите на дефектологот.

Во Законот за учебници за основно и средно образование¹² во Член 2 е наведено дека учебник е основно наставно

¹² Закон за учебници за основно и средно образование („Службен весник на Република Македонија“ бр. 98/2008, 99/2009, 83/2010, 36/2011, 135/2011, 46/2012, 24/2013, 120/2013, 29/2014, 146/2015, 217/2015 и 30/2016)

средство и извор на знаења за остварување на воспитно-образовните цели утврдени во наставниот план и програми за основно и средно образование. Во ниту еден од членовите во Законот не е наведено дека учебниците треба да бидат изработени и во формат кој ќе биде достапен до сите ученици вклучувајќи електронски учебници во пристапен формат, учебници на Бравево писмо, лесно читливи учебници и слично.

Во Законот за стручно образование и обука¹³ во ниту еден од членовите не е наведено дека и учениците со попреченост имаат право на стручно образование и обука или пак дека треба да се земат предвид прилагодувања во однос на физичката пристапност на објектите за стручно образование и обука, подготовка на индивидуални образовни планови за стручно образование и обука, достапност на материјали за учење или прилагодена опрема за заштита при работа.

На пример, во член 13 од Законот за стручно образование и обука кој се однесува на верификација на работодавачите за спроведување практична обука, во ставот 1 не е наведено дека исполнувањето на условите во однос на просторот, опремата и соодветниот кадар треба да ги има предвид и потребите на учениците со попреченост.

¹³ Закон за стручно образование и обука („Службен весник на Република Македонија“ БР. 71/2006, 117/2008, 148/2009, 17/2011, 24/2013, 137/2013, 41/2014, 145/2015 И 55/2016).

Член 13 не предвидува пристапност на установите за стручно образование, како услов за верификација. Членот 18 каде е даден опис на видовите на стручно образование, траењето и нивоата на стручни квалификации нема наведено дека и учениците со попреченост можат да се стекнат со одреден вид стручно образование, како и дека треба да имаат право на индивидуални образовани планови со цел да се стекнат со потребното образование.

Во Законот за ученичкиот стандард¹⁴, особено во членовите кои се однесуваат на ученичките домови, впечатокот е дека станува збор за ученички домови за ученици со посебни образовани потреби и ученички домови за другите ученици. Нема одредби во кои е наведено дека ученичките домови треба да бидат пристапни, да имаат барем една до две пристапни соби каде ќе можат да престојуваат ученици со попреченост, како и пристапен тоалет.

Во членот 24 стои дека бројот на ученици во воспитна група за ученици со посебни воспитно-образовни потреби изнесува осум, а со комбинирани пречки до шест ученици што повторно укажува на сегрегирана група или ученички дом само за ученици со попреченост.

Во членот 33 кој се однесува на кадарот вклучен во ученичките домови исто така има одредба која укажува на ученички дом само за ученици со попреченост.

Во Законот за наставници¹⁵ во основните и средните училишта нема конкретно наведени одредби во кои наставниците треба да одговорат на потребите на учениците со попреченост. На пример во членот 13 во работните должности на наставникот на училиштето не е наведено изработка на индивидуален образовен план како една од работните должности.

Додека пак во делот за основни професионални компетенции на наставниците во членот 18 е наведено дека социјална и образовна инклузија е едно од подрачјата во кои наставниците треба да поседуваат професионални вредности, професионални знаења и разбирање, како и професионални способности и вештини.

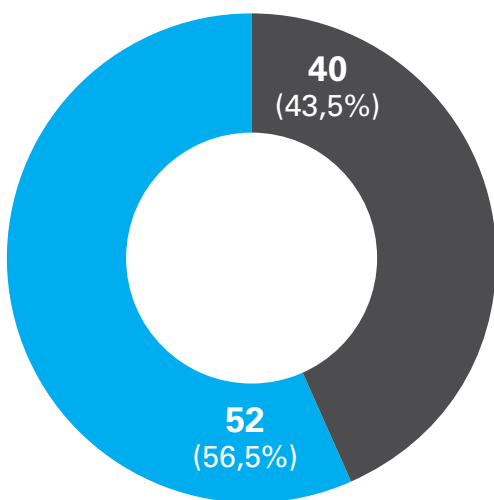
14 Закон за ученичкиот стандард („Службен весник на Република Македонија“ бр. 52/2005, 117/2008, 17/2011, 135/2011, 15/2013, 41/2014, 146/2015 и 30/2016)

15 Закон за наставници во основните и средните училишта („Службен весник на Република Македонија“ бр. 10/2015, 145/2015, 30/2016, 127/2016 и 67/2017)

КЛУЧНИ НАОДИ ОД ТЕРЕНСКОТО ИСТРАЖУВАЊЕ

Застапеност на ученици со попреченост во редовното средно образование

Во претходната и тековната учебна година, од вкупно 92 училишта кои доставиле одговор на прашалникот, 52 (или 56,5%) пријавиле дека имаат ученици со посебни образовни потреби. Во овие училишта настава следат 246 ученици со посебни образовни потреби ПОП.

■ Училишта со ученици со ПОП
■ Училишта без ученици со ПОП

ПРИКАЗ 12:

Училишта со и без ученици со посебни образовни потреби

Во последните две учебни години, во секое од училиштата, во просек има 2,79 ученици со посебни образовни потреби, или 0,4%. Доколку се земат

предвид само училиштата што пријавиле ученици со ПОП, просекот е 4,94 ученици по училиште или 0,65%.

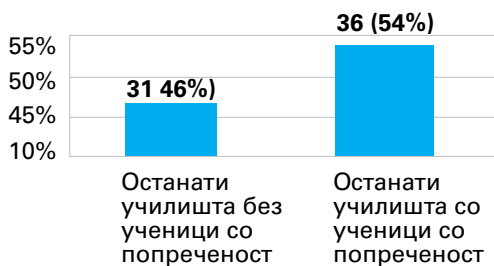
Вкрстената анализа на податоците покажува дека постои значајна разлика помеѓу процентот на ученици со попреченост во скопскиот наспроти останатите региони: Во скопскиот регион, процентот на ученици со попреченост е 0,22; во сите останати региони 0,50 проценти. Истражувањето не беше дизајнирано да утврди од каде произлегува оваа разлика, но една од можните претпоставки е дека таа е заснована на помалиот број достапни други алтернативи надвор од Скопје.

Во претходната и тековната учебна година процентот на застапеност на учениците со посебни образовни потреби во скопскиот и останатите плански региони во земјата е идентичен.

2016-2017/2017-2018

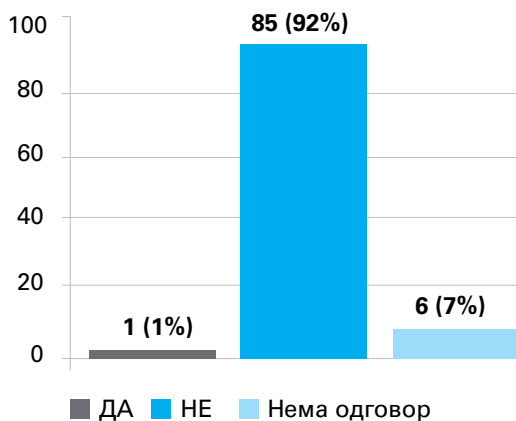
2016-2017/2017-2018

ПРИКАЗ 13:

Застапеност на учениците со посебни образовни потреби во скопскиот наспроти останатите плански региони во земјата

Анализата покажа дека мнозинството, односно 85 училишта што го одговори- ле прашалникот, не се нашле во ситуа- ција во последните три години да „мо- раат да одбијат“ ученик со попреченост:

ПРИКАЗ 14:

Одговори на прашањето „дали во последните три учебни години Вашето училиште се нашло во ситуација да не може да прифати ученик со попреченост?“

Училиштето кое било во таква ситуација го илустрира фактот дека училиштата не се раководат од пропишани и утврдени начини на решавање на ова прашање. Недостасува системско решение за постапка при прием или одбивање ученик со посебни образовни потреби. Решенијата се индивидуални и генерално сведени на импровизација. Следната изјава го илустрира горенаведеното: *„Поради степенот на попреченост, ученичката доаѓаше од посебна паралелка од основно училиште. Родителите беа упатени до раководителот на одделот за образование во Општина Кочани и до просветен инспектор кои понатаму ги упатиле во ССУ Искра – Штип“.*

Иако, 92%, односно 85 училишта во последните три години не одбиле ученик со попреченост, постојат индивидуални разлики во однос на прифаќање на концептот на инклузија, што се потврдија за време на теренските посети и спроведените фокус групи.

При теренските посети најчесто на поединци, но и училишни клими и политики што сметаат дека учениците со попреченост треба да се образуват во посебни паралелки или посебни училишта. Еден наставник вели: *„Фала богу што немаме такви ученицим не дај боже да имаме, не се тие за вакво елитно училиште... Жена ми работи со ‘менталците’ во посебното училиште, знам какви се тие деца и колку можат“.* Оваа изјава упатува на крајно отфрлувачки став кон учениците со попреченост. Самото именување и користење терминологија „менталци“ упатува на непочитување на тубото достоинство и заземање став кој не би требало да биде присутен во ниту еден сегмент на општеството, особено не при работата со ученици.

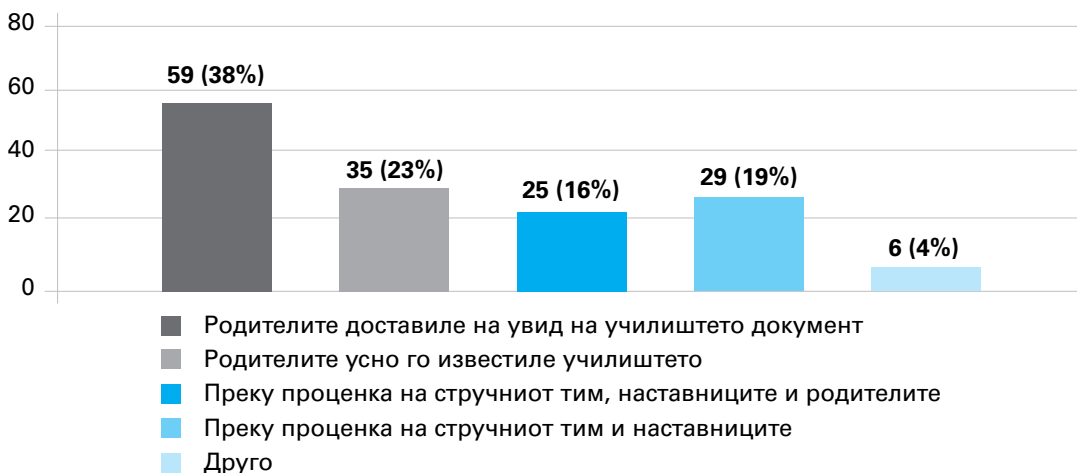
Училиштата велат дека во некои средини постои и колективна одбивност, односно срам и мислење дека редовните училишта не се погодна средина за учениците со попреченост. *„Во нашата средина, самите родители сметаат дека нивните деца со попреченост треба да одат во посебни училишта. Тука, најголем дел од родителите ги чуваат дома децата, се срамот да ги извадат и не ги прифаќаат проблемите што ги имаат“*, посочува наставник од средно училиште од внатрешноста на државата. Постоенето колективен став за непри-

фаќање ученици со попреченост има подлабоки корени и отсликува менталитет и став кој е врзан за една средина. Истиот не ги претставува само актите во образованието, туку е присутен и кај родителите, локалното население, кај учениците со попреченост, но и кај сите останати ученици од најмала возраст. Воспитувањето во тој дух води кон дополнителна сегрегација.

Прашањето за начинот на упис и изборот на средно училиште, беше поставено и за време на фокус групите спроведени со ученици со попреченост и родители на ученици со попреченост, вклучени во редовното средно образование. Добиените податоци посочуваат дека учениците со попреченост изборот на средно училиште го направиле со поддршка од нивните родители или пак биле во ситуација да ја искористат единствената можност која им се нуди, односно немале избор. Една ученичка вели: *„Живеам во село во близина на Валандово. Во нашето место има само едно средно училиште. Поради мојата специфична положба и состојба, мора да бидам во близина на мојот дом и*

моите родители. Немав избор при упис во средно училиште, морав да се запишам во единственото кое што постои кај нас.“ Дел од учениците не присуствувале на уписот. Нивните родители ги поднеле потребните документи. Родителите велат дека донесувањето конечна одлука е тешка задача за нив и при тоа се потпираат и на поддршката од професионалци кои претходно работеле со нивните деца. Според нив, она што би им влеало мир е близината на училиштето, бидејќи во секој момент ќе можат да им дадат поддршка на своите деца доколку им е потребна.

Ова особено се однесува на ученици кои живеат во внатрешноста на државата, како и за ученици кои завршиле посебно основно училиште. Изборот кој се нуди не е секогаш прилагоден на нивните интереси, можности и способности. На овој начин се доведува во прашање, најпрвин подготвеноста на учениците за соодветно занимање по завршување на образованието, но и нивните можности за вработување со добиената диплома за завршено средно образование.

ПРИКАЗ 15:

Одговори на прашањето „на кој начин Вашето училиште ги идентификува учениците со попреченост?“

Процесот на детекција, идентификување и пријавување на учениците со посебни образовни потреби е отежнат поради некомплетните стручни тимови, неедуцираноста на наставниците, но и отпорот кој постои кај дел од родителите да ја прифатат попреченоста на своето дете и соодветно да реагираат. Овој податок го потврдуваат и теренските посети и спроведените фокус групи. Училиштата велат дека при утврдување на посебните образовни потреби на учениците користат неколку модели: Дел од родителите презентираат наод и мислење за попреченост на нивното дете при запишувањето. Други родители усно го информираат училиштето за состојбата и потребите на нивното дете. За некои деца кои имаат потешкотии, класните и предметните наставници пријавуваат до стручниот тим, односно до дефектологот, доколку го има во училиштето. Дефектологот или друг член на стручниот тим разговара со детето, го набљудува/следи и потоа, заедно со класниот раководител, пристапува кон родителите. За време на теренските посети само едно училиште, од вкупно 16, презентираше интерни процедури врз основа на кои ја утврдува и детектира посебната образовна потреба кај ученикот. Процената, која ја спроведува стручниот тим во соработка со наставниците, се базира на функционалните способности на ученикот и дава детални и опширни информации за способностите и потешкотиите на ученикот. Теренските посети го потврдуваат овој податок. Училиштата истакнуваат дека еден од предизвиците со кои се среќаваат во процесот на инклузија во средното образование е идентификувањето и евидентирањето на посебната потре-

ба на ученикот. Покрај горенаведените причини, кај нив конфузија создава непостоењето утврден начин на идентификување и пријавување на учениците со посебни образовни потреби. Имено според просветните инспектори, кои ги посетуваат училиштата, се пријавуваат како ученици со посебни образовни потреби само оние за кои постои медицинска белешка или оценка и процена од релевантна институција. Училиштата имаат потешкотија да го натераат родителот да обезбеди документ, односно законот не ги обврзува родителите дека треба да го достават тоа. Оттаму, постојат и разлики во идентификување и евидентирање на бројот на ученици со посебни образовни потреби, помеѓу училиштата.

Различните начини и пристапи во идентификување на бројот на ученици со попреченост доведуваат до разлики и отстапки во евиденцијата приложена во анкетниот прашалник и при теренските посети. Отстапките се темелат на две значајни причини: во анкетниот прашалник се пријавени ученици за кои училиштето располага со релевантен документ кој ја потврдува потребната образовна потреба и пријавени се оние ученици за кои во временскиот интервал за кој е вршено истражувањето постои сигурност за одредена посебна образовна потреба. При теренските посети кај шест училишта, од вкупно 16, забележани се разлики во пријавениот број. Тие се последица на доставена нова документација или на идентификација и детекција на ученици од страна на стручен тим и тоа најчесто на ученици кои се прва година. Училиштата ги пријавуваат и оние ученици

за кои немаат документ со кој се потврдува посебната образовна потреба, односно учениците кои се проценети од страна на стручниот тим и наставниците. Истакнаа дека, неможноста да го обврзат и натераат родителот да обезбеди потврда, значително ја отежнува работата и не им дозволува да работат според индивидуален образовен план. Потешкотиите кај учениците во такви ситуации стануваат поевидентни. Оттука произлегува многу значаен наод кој потврдува дека идентификувањето и процената на учениците многу често се сведува на „стручноста“ на наставникот и стручната служба, кои во најголем случај не се доволно обучени за спроведување на овие процеси. Недостатокот на знаења и алатки за процена го доведува процесот на ниво на импровизација и има влијание и врз понатамошните чекори, како што е прилагодувањето на просторот, наставните планови и програми и целосно спроведување на образовниот процес. Всушност, недостасуваат знаења и услови за спроведување на клучниот процес од кој понатаму се планираат сите останати активности.

Во анкетното истражување 43,5% истакнаа дека немаат ученици со посебни образовни потреби. За време на теренските посети беа посетени и училишта кои не пријавиле ученици со посебни образовни потреби. Повторно ја дадоа истата информација. Причините за тоа се различни. Едно од училиштата, минатата година запишало ученик со попреченост, но учениците не го прифатиле и само по еден месец ученикот се испишал. Во близина на училиштето има посебни паралелки, каде за учениците

е организиран превоз. Неприфатањето на ученикот и можноста за организиран превоз се причина за таквата одлука, наспроти процената на интересите и можностите на ученикот за редовно образование. Останатите се училишта во кои постојат повисоки критериуми при упис на ученици, или пак училишта чии струки не се доволно атрактивни и прилагодени кон можностите на учениците со попреченост. Еден од наставниците при теренските посети констатира: *„Во училиштето нема ученици со попреченост. Критериумите за влез во нашето училиште се многу високи и тешко е да се очекува да се пријави дете со попреченост и да ја мине селекцијата“*. Повисоките критериуми всушност се поврзуваат со освоено повисок ранг на поени добиен преку постигнатиот успех во основно образование и преку учество на натпревари. При разговорот со наставникот, за време на теренската посета, произлезе значаен податок: имено изјавата на наставникот дека учениците со попреченост не можат да ги достигнат високите критериуми, упатува на перцепција на ученик со попреченост како ученик со низок степен на интелектуална попреченост. Во разговорот, истражувачкиот тим понуди објаснување дека учениците имаат различни способности кои не се врзани со попреченоста, но наиде на реакција што може да се протолкува како скептичност.

Оваа појава илустрира неверување во силните страни на учениците со попреченост и создавање слика врз основа на генерализација дека сите ученици со попреченост имаат значителни по-

тешкотии во интелектуалниот развој и треба да се образуваат во посебни училишта.

При обидот да се направи споредба по различни критериуми (тип образование, регион, наставен јазик) и да се доведат добиените податоци од анкетното истражување во корелација, не се добија некои значајни отстапувања. Размислувањата, очекувањата, подготвеноста на училиштата и ставовите се слични во сите училишта. Меѓутоа позначајни разлики произлегоа при теренските посети и спроведените фокус групи, од кои беа добиени квалитативни податоци што—од своја страна—се значајни за збогатување на целокупната слика за инклузија. Квалитативните податоци, меѓу другото, овозможуваат цифрите да се стават во контекст.

Иако добиените квалитативни податоци не се репрезентативни со оглед на малиот број посетени училишта и одржани фокус групи, сепак, може да се толкуваат како показател за потребата од спроведување продлабочено истражување што ќе се фокусира пред сè на генерирање квалитативни податоци. Со оглед на контрастот меѓу добиените одговори на прашалникот и

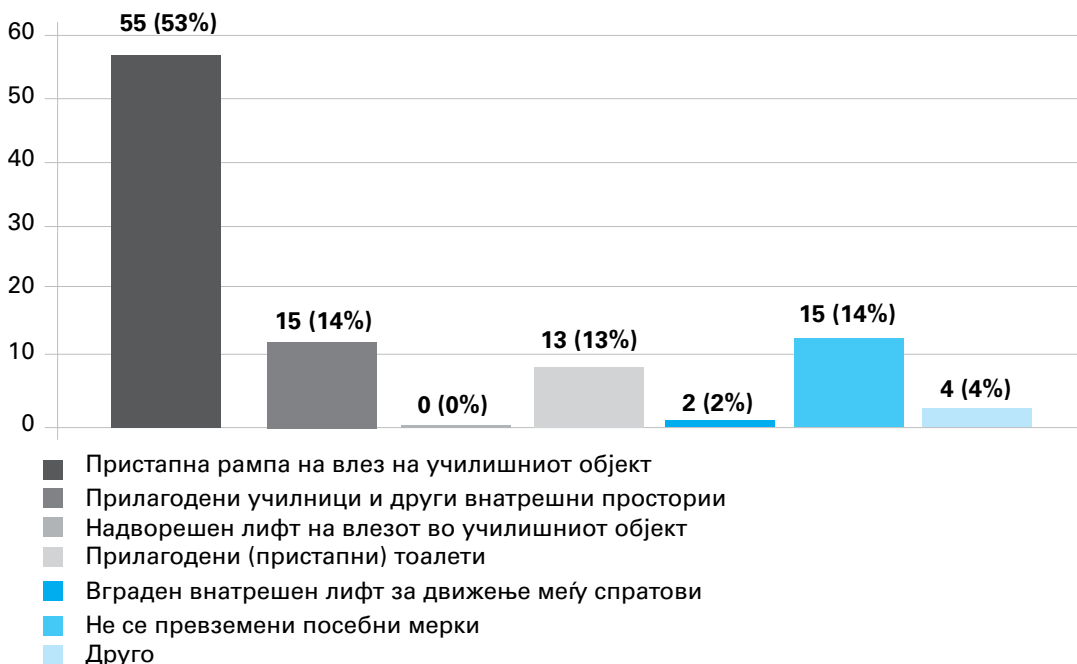
ставовите споделени при интервјуата и фокус групите, може да се заклучи дека за покомплетна и пореална слика во однос на овие прашања, потребно е да се располага и со податоци во однос на ставовите и предрасудите.

На анкетниот прашалник училиштата дале слични одговори кои се во насока на нивна отвореност и инклузивност. За време на теренските посети еден стручен соработник изјави **„Нашите наставници се хумани“**. Хуманоста е отсликана преку нивната желба и волја во училиштето и класовите да има ученици со попреченост. Сведувањето на ова прашање на волја и хуманост, наспроти право, рефлектира медицински модел на третирање на прашањето и отвара нови дилеми. Сликата за инклузија, според она што беше добиено како податок на фокус групите и теренските посети, се базира на запишаните ученици во училиштето. Училиште кое има ученици со попреченост е инклузивно училиште. Еден од можните извори на таквото мислење е недостатокот на стандарди за инклузивност во училиштата што, пак, води кон создавање погрешна слика и ниски очекувања кај самите училишта.

ИНКЛУЗИВНОСТ НА УЧИЛИШТАТА

Училиштата не ги исполнуваат потребните услови за обезбедување физичка пристапност. Дел од училиштата направиле приспособувања кон потребите

на нивните ученици со попреченост, но недостатокот од пристапноста продолжува да ја отежнува инклузијата на децата и младите со попреченост:

ПРИКАЗ 16:

Одговори на прашањето „какви прилагодувања се направени за да се обезбеди физичка пристапност на Вашето училиште?“

При теренските посети забележавме дека, кога станува збор за пристапноста, пристапен е влезот на училиштата, но не и внатрешниот дел. Иако постои пристапна рампа на влезот, се случува истата да не е на корист на учениците, бидејќи не ги задоволува и почитува стандардите за пристапност. При тоа, учениците кои користат количка имаат потреба од поддршка која најчесто ја обезбедуваат нивните родители. Потврда на оваа констатација дадоа и ро-

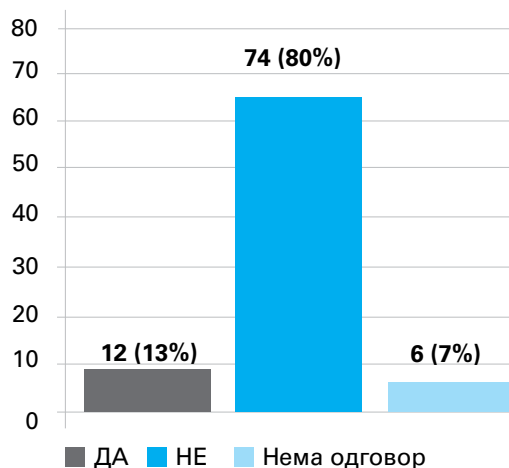
дителите и учениците кои учествуваа на фокус групите. Една ученичка која користи количка вели: *„Рампата која постои во моето училиште е стрмна, не можам со количка да ја искачам сама“.*

Пристапноста на тоалетот во многу училишта како концепт не е доволно познат. При теренските посети, едно од училиштата посочи дека на приземјето има „пристапен“ тоалет, кој е прилагоден за една наставничка која имала

потешкотии со движењето. Прилагодувањето се состои од монтирање на ВЦ школка, а сите други тоалети во училиштето се со „чучавци“. Непостоењето пристапен тоалет го отежнува престојот на учениците во училиште и ја наметнува потребата од вклучување на родителот, истакнаа родителите и учениците за време на фокус групите. За тоа колкава потешкотија претставува тоа за учениците, најдобра илустрација дава следнава изјава на ученичка со телесна попреченост: *„Најтешко во училиште ми е што не можам да отидам до тоалет, не е пристапен. Исто беше и во основно, но инсистиравме и направива пристапен тоалет. И овде притискаме. Јас морам да носам “превенција” за да седам на сите часови. Кога имам итна потреба ми помага мајка ми“.*

Најчеста адаптација, кога станува збор за физичката пристапност, која училиштата ја обезбедуваат е одржување на сите часови во училница што е лоцирана на приземје. Се случувало и учениците да не можат да присуствуваат на некои часови. *„Јас не можев да одам на часовите по информатика“*, вели ученичка со телесна попреченост, за време на фокус групата.

Состојбата е уште понеповолна кога станува збор за располагање со пристапни (приспособени) педагошко-дидактички помагала и наставни средства. Имено, огромно мнозинство, односно 74 училишта одговориле дека не располагаат со ваква опрема која ја олеснува активната вклученост на учениците со попреченост:

ПРИКАЗ 17:

Одговори на прашањето „дали Вашето училиште располага со пристапни (прилагодени) педагошко-дидактички помагала и нагледни средства?“

13% од училиштата изјавиле дека располагаат со прилагодени дидактички материјали. Најчесто тоа се училишта во кои дефектолозите изработуваат наменски материјали за индивидуална работа со ученици, односно тоа се училиштата во чии кариерни центри е обезбедена асистивна информатичка технологија.

При спроведување на фокус групите наставниците истакнуваат: *„Немаме ништо посебно, никакви ресурси. Кај нас наставата е кабинетска, а зградата на два спрата и нема лифт, за некои ученици движењето е проблем, тие одвај успеваат да ги користат помагалата и нагледните средства што се за сите ученици...“;*

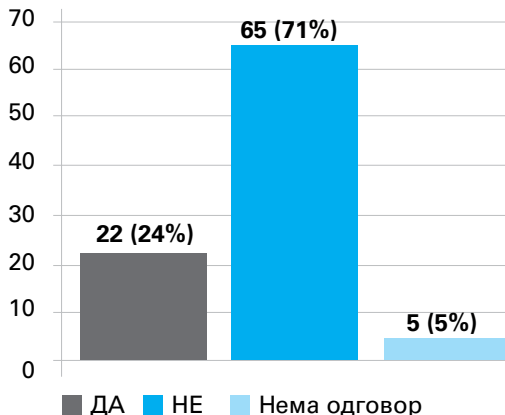
„Кај нас праксата во одредени струки (столарска струка) е со користење машини, некои се опасни. Не знам дали може да бидат прилагодени, кај некои треба брзо да реагираш, многу да вни-

маваш зашто инаку може да се повредиш. Или да повредиш други. Тука нема многу што да се направи, гледаме да им укажеме на родителите да изберат друга некоја струка за нивното дете. И така прават, ни тие не сакаат нивното дете да се повреди,“ вели наставник од средно стручно училиште.

Потешкотија, која произлезе на фокус групите, претставува фактот дека наставниците и стручните тимови и не знаат какви и кои сè ресурси од наведените во прашањето постојат и би можеле да ги набават и да ги користат. Ова е особено карактеристично за стручните училишта. Еден наставник вели: *„Ви реков, нам ни треба обука, ние и не знаеме какви се нагледни средства има за нив, што може да примени... Во тие списоците што ни ги дава таа фирмата, како се викаше не ми текнува, тие за нагледни средства што се, нема ништо за ова.“*

Во анкетниот прашалник, од дополнителни дидактички материјали училиштата наведуваат дека располагаат со помагала изработени согласно методологијата на Монтесори, стручните училишта велат дека располагаат со адаптација на текстилни машини и прилагодени алати. Дел од училиштата смарт таблите и флип чарт таблите ги вбројуваат во дидактички материјали.

Нешто подобра е состојбата во поглед на асистивната технологија со која располагаат училиштата:

ПРИКАЗ 18:

Одговори на прашањето „дали Вашето училиште располага со асистивни компјутерски уреди (тастатура со големи копчиња, тракбол, џојстик, издвоен клик, екран на допир и сл.)?“

24% од училиштата на анкетното истражување истакнале дека ја користат асистивната технологија како поддршка во работата на кариерните училишни центри. Опремата е обезбедена преку проектот на УСАИД - ЈЕС Мрежа во соработка со Здружението за асистивна технологија „Отворете ги прозорците“. Во дополнителните објаснувања, приложени од 22 училишта, како сет од асистивна технологија вбројуваат: тракбол, џојстик, издвоени кликови и тастатури со големи копчиња.

При теренските посети, тимот на Отворете ги прозорците утврди дека во училиштата има асистивна технологија, меѓутоа, не наиде на примери каде таа се користи во наставата. Дел од интервјуираните претставници не беа запознаени со начинот на примена и придобивките што ги нуди асистивната технологија. Претставници од средните училишта учествувале на обуки, но ин-

формацијата не стигнала до сите вработени, односно не биле сите опфатени со дисеминација. Повторно се потврдува наодот дека училиштата преземаат чекори за подобрување на инклузијата, но истите не ги спроведуваат докрај. Постоенето асистивна технологија во училиштата каде истата не се применува во работа со учениците со попреченост, не оди во прилог на инклузивност на училиштата и не го олеснува воспитно-образовниот процес на учениците.

Според доставените одговори на прашалникот, во поголемиот број училишта каде има евидентирани ученици со попреченост поточно, во 238 или 97% од училиштата формирани се инклузивни тимови. Меѓутоа теренските посети и искуствата споделени на фокус групите посочуваат дека во некои училишта иако постојат инклузивни тимови, тие не секогаш ја исполнуваат својата улога. Се случува да немаат индивидуални состаноци и да не работат на задачите за кои се наменети. Се среќаваат по потреба и почесто за учениците со посебни образовни потреби дискутираат кога имаат наставнички совети. Нивната улога се поистоветува со улогата на стручните тимови во училиштата. Наспроти одговорите, во кои може јасно да се согледа позитивниот тренд на организирање на инклузијата во деталните одговори училиштата навеле дека немаат формирано инклузивен тим, одговор за тоа е неподготвеноста на стучниот тим. Ова илустративно може да се прикаже преку следните одговори: *„Нашето училиште нема следено обуки за работа со ученици со попреченост“*; *„Во училиштето не е формиран инклузивен тим поради тоа што*

родителите не доставуваат документ, а стручните служби и наставниците не се доволно обучени за идентификување ученици со попреченост, а нема и дефектолог“.

Одговорите добиени од анкетното истражување, истакнуваат дека задачата на овие тимови се сведува на детекција, идентификација и распоредување на учениците со попреченост, работа со родителите, работа со наставниците и поддршка при изработката на индивидуален образовен план (во понатамошниот текст ИОП) и стратегии за полесно вклучување на учениците во наставата, организирање и спроведување интерни обуки со наставниците, односно директна работа со учениците.

Постојат и 8 училишта кои и покрај тоа што имаат ученици со попреченост, сè уште не формирале инклузивен тим.

Причините за тоа ги лоцираат во недоволната информираност, непосетувањето обука на оваа тема, како и обезбедена документација од страна на родителите со кои се потврдува дека училиштето има ученици со попреченост како предуслов за креирање инклузивен тим.

Наодите може илустративно да се прикажат низ следните изјави:

„Тимот врши идентификација на ученици со висок степен на маргинализација (психо-физичка, емоционална, социјална, едукативна), прави стратегија за работа на инклузивниот тим, работи и им дава поддршка на наставниците, учениците и родителите, врши континуирана анализа на процесот на работа, ги утврдува промените во пси-

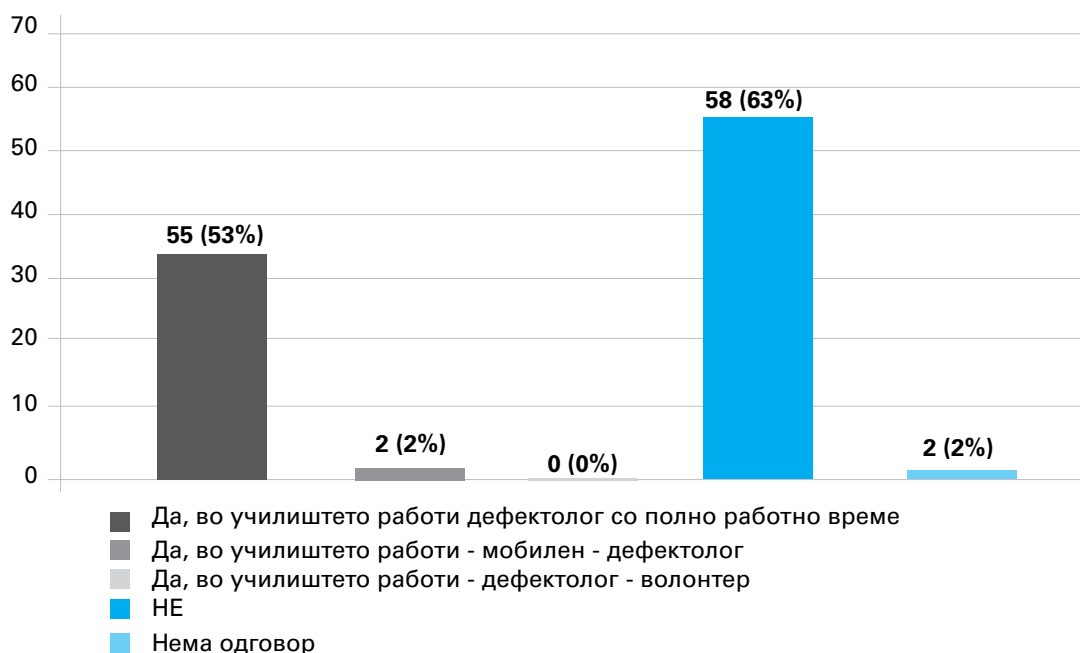
хо-физичките, емоционални, социјални и едукативни состојби на учениците, работи според изготвена годишна програма за работа“.

„Основни задачи на тимот се: идентификација на ученици со ПОП и на нивните посебни потреби, создавање услови за нивно успешно задоволување, унапредување на компетенциите на наставниците за работа со овие ученици и сл. Но пред сè најважно е да делувате во насока на создавање позитивна инклузивна клима, преку различни активности од советодавен и едукативен карактер“.

„Инклузивниот тим во нашето училиште се залага наставната работа да се приспособи кон развојните, заедничките и индивидуалните потреби на учениците, да се развие, поддржи и

промовира инклузивната клима каде секој наставник ќе биде почитуван, секој родител вклучен а секој ученик добродојден“.

Според доставените одговори на анкетното истражување, над 60% од училиштата не ангажираат дефектолог во рамките на стручниот тим. Во оние училишта каде тимот вклучува и дефектолог, најчесто тој работи со полно време, а само две училишта имаат мобилен дефектолог. Оваа форма означува користење ист дефектолог како стручен соработник од страна на повеќе училишта. При тоа, едно училиште од опслужените ја има улогата на матично. Следниот приказ ја илустрира состојбата добиена при анкетното истражување:

ПРИКАЗ 19:

Одговори на прашањето „дали стручниот тим на Вашето училиште вклучува дефектолог“

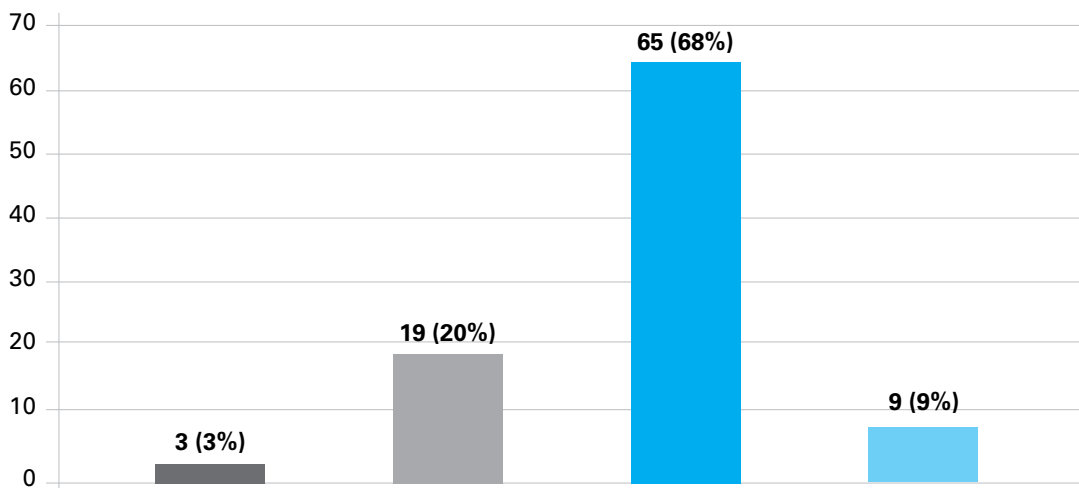
На теренските посети и при фокус групите во училиштата каде се вработени дефектолози, тие самите изјавуваат дека целата работа со учениците со попреченост им е префрлена ним. Според нив, наставниците сметаат дека клучната улога за инклузија во училиштето ја има дефектологот и тој треба да работи индивидуално со учениците со посебни образовни потреби. Дефектолозите сметаат дека нивната улога треба да биде насочена кон поддршка, советодавна улога со наставникот, процена на потребите на ученикот во соработка со наставникот и градење инклузивна клима во соработка со наставниците, родителите и учениците. *„Работам и индивидуално со децата. Некои наставници убаво ја разбираат таа поддршка, се консултираме во кој дел треба помош, што да му обрнам внимание. Овој тип на поддршка повеќе личи да се прави во основно, ама некои деца стварно имаат пропуштено елементарни работи. А и дел од наставниците мислат дека детето сè треба со мене да работи. Не, негова работа е наставата, јас треба да му помогнам колку што можам. Ама мислам дека дел од наставниците не го разбираат ова“*, вели еден од дефектолозите, учесник на фокус групата. Дефектолозите секојдневно се среќаваат со предрасуди и одбивност од страна на наставниците за работа со ученици со посебни образовни потреби. Еден дефектолог, учесник на фокус група, на овој начин ја илустрира оваа појава: *„Има уште отпор кај наставниците, некои, морам да речам, не сакаат*

да работат со учениците со попреченост. Велат ‘што е со инклузијава, ни ја донесовте Искра (посебното училиште) тука‘. И за мене е предизвик да работам со тие наставници.“

Дел од дефектолозите на теренските посети изјавија дека поддршката на наставниците ја обезбедуваат преку интерни обуки: *„Наставниците немаат други можности за обука надвор од овие интерниве кои ги правам јас. Дури ни за елементарни работи – да знаат што е дислексија, што е попреченост... Тие обуки што ги има за наставниците од основно, за тие од средно нема ништо. Сметам дека тоа е пропуст.“*

Некомплетноста на стручните тимови и отсуството на дефектолози во училиштата ја прави потешка и понеизвесна работата со учениците со посебни образовни потреби. Претставник од училиште на фокус групата изјави: *„Во нашата педагошка служба има само педагог. Со години бараме барем да вработат психолог, ама без успех. Што по прво тој педагог да направи, што може сам?“*

Без оглед на вклучувањето дефектолози во стручните тимови, општо земено, потребно е натамошно јакнење на капацитетите на стручните тимови за работа со ученици со попреченост. Имено, како целосно оспособени за работа со ученици со попреченост (и без потреба од дополнителни обуки) се самооцениле само 3 проценти од училиштата:

- Стручниот тим е целосно оспособен за работа со ученици со ПОП и нема потреба од дополнителни обуки
- Стручниот тим континуирано ги унапредува знаењата и вештините за работа со ученици со ПОП
- Стручниот тим има потреба од унапредување на знаењата и вештините за работа со ученици со ПОП
- Унапредувањето на знаењата и вештините за работа со ученици со ПОП не е приоритет за стручниот тим

ПРИКАЗ 20:

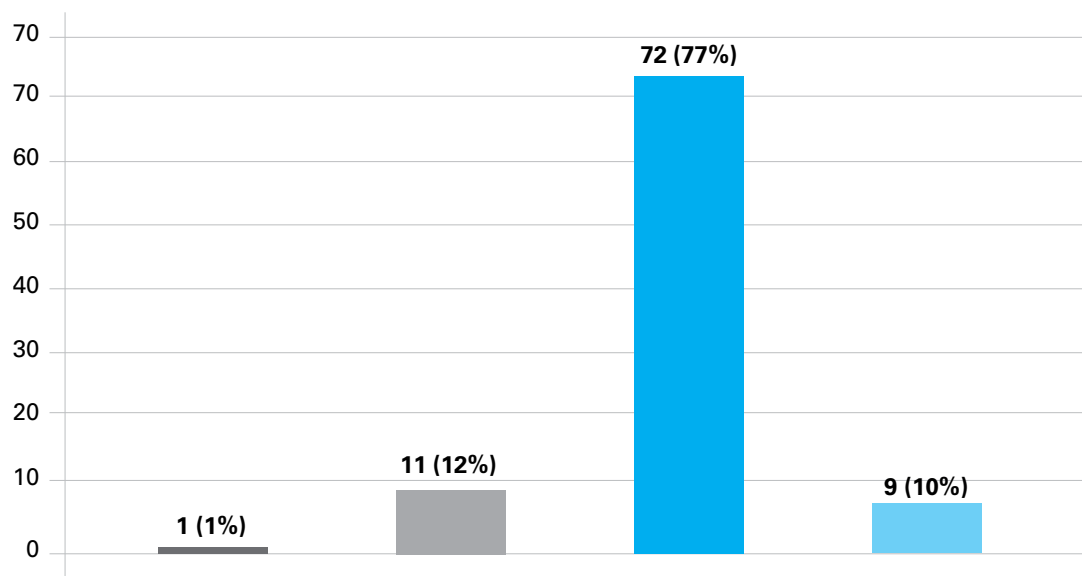
Одговори на прашањето „во поглед на оспособеноста на стручниот тим за работа со ученици со попреченост, Ве молиме означете која изјава најдобро ја отсликува состојбата во Вашето училиште“

Наставниците имаат нагласена потреба од дополнителна обука за работа со ученици со попреченост. Само 1 процент од училиштата навеле дека нивните наставници се целосно оспособени за инклузивна настава. Потребата од обука на стручниот и наставниот кадар прозилезе и на теренските посети, и на фокус групите. Дури и самите дефектолози сметаа дека им се потребни дополнителни, понапредни обуки поврзани со поддршка на наставниците во работата со ученици со посебни образовни потреби. Стручните тимови во кои нема дефектолог исто така сметаат дека им се потребни дополнителни

аспекти во различни области: идентификување дете со попреченост, можностите и начините за работа со деца со различен тип попреченост, начинот да понудат поддршка на наставниците и родителите и сл. Најспомонувани теми беа: изработка и примена на индивидуален образовен план (ИОП), оценување на учениците кои работат според ИОП, комуникација и соработка со родители, улога и начин на функционирање на училишните инклузивни тимови. Наставниците велат дека треба да се запознаат со основните поими како: попреченост, видови попреченост, инклузија, индивидуален пристап и сл.

Акцентот беше ставен на тоа дека обуките треба да бидат практични и применливи. Учесниците на фокус групата со наставници посочуваат: *„На наставниците и на стручните тимови им е потребна обука. Да, и нам ни треба обука – не можеме да даваме поддршка на наставниците, кога самите не знаеме што да правиме. Еве, во моето училиште немаме дефектолог, а ние со колешката ниту сме учеле за ова, ниту порано сме имале искуства... Како сега ние да им кажеме на наставниците што да прават? Не знаеме како се прави ИОП – ни ние, ни тие. Или како да ги*

заштитиме децата од сексуално вознемирување? Тоа се деца во пубертет, секакви работи има, кој ќе одоговара утре ако на некое од децата со попреченост му се случи нешто. Треба и за тоа да се обучиме.“; *„Треба да се обучат сите наставници кои имаат ученици со попреченост. Всушност, треба да се обучат сите наставници, зашто, како што идат работите, сè повеќе деца со попреченост ни доаѓаат. Ако некој сега не работи со ваков ученик, не значи дека утре нема да добие некое дете во класот.“*

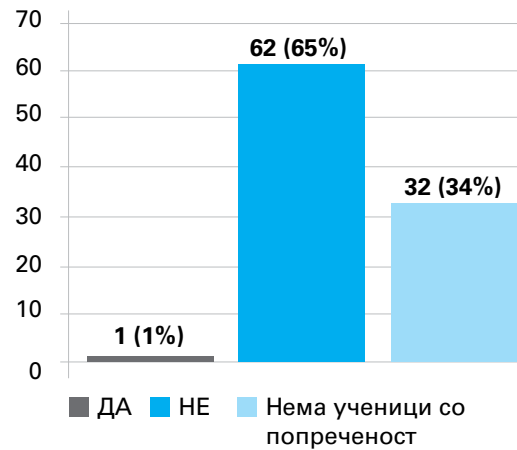
- Наставниците се целосно оспособени за работа со ученици со ПОП и нема потреба од дополнителни обуки
- Наставниците континуирано ги унапредува знаењата и вештините за работа со ученици со ПОП
- Наставниците имаат потреба од унапредување за знаењата и вештините за работа со ученици со ПОП
- Унапредувањето на знаењата и вештините за работа со ученици со ПОП не е приоритет за наставниците

ПРИКАЗ 21:

Одговори на прашањето „во поглед на оспособеноста на наставниците за работа со ученици со попреченост, Ве молиме означете која изјава најдобро ја отсликува состојбата во Вашето училиште“

Во поглед на средствата со кои располагаат училиштата, само еден процент (едно училиште) добило некои дополнителни средства за поттикнување на вклученоста на учениците со попреченост:

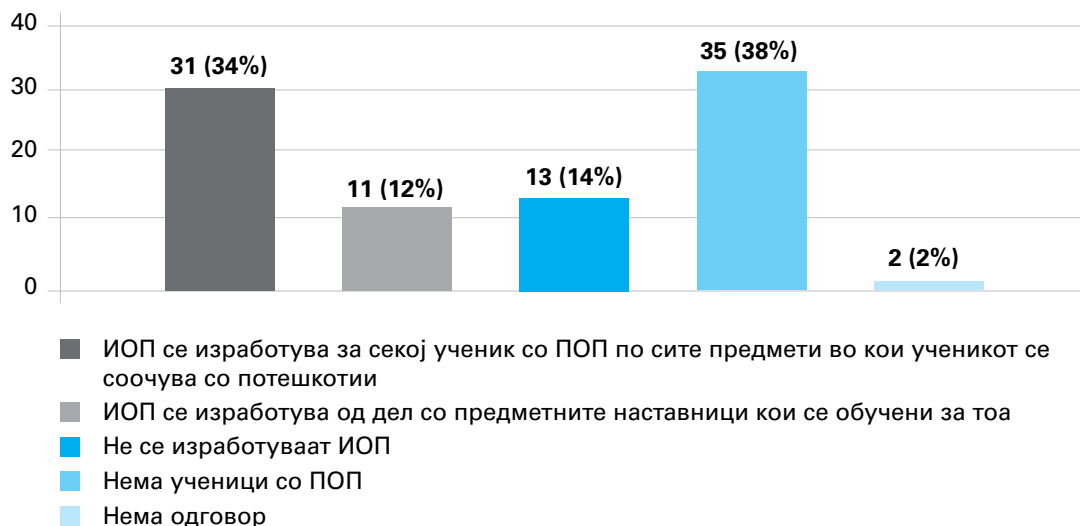
ПРИКАЗ 22:

Одговори на прашањето „дали Вашето училиште добило дополнителни финансиски средства од националните или од локалните власти за да го унапреди вклучувањето на учениците со попреченост во последната учебна година (2016/17)?“

Во анкетниот прашалник, училиштето навело дека ја има искористено оваа можност и средствата ги наменило за набавка на справи за вежбање и опремување на тоалетите.

Искуства и практики

Во поглед на подготовката и примената на индивидуални образовни планови, состојбата е следна:

ПРИКАЗ 23:

Одговори на прашањето „дали за учениците со попреченост во Вашето училиште се изработуваат и применуваат индивидуални образовни планови?“

Според одговорите на анкетното истражување, 34 училишта велат дека изработуваат ИОП за своите ученици со посебни образовни потреби. Планот ги следи потребите, силните страни на ученикот и можностите за прилагодување на наставата согласно индивидуалните разлики и способности. Оваа алатка иако е корисна и многу потребна, потешкотија со која се соочуваат наставниците е недостаток на знаење за нејзина изработка, односно недостаток на унифициран формат и модел на примена во секое училиште. Изработката на ИОП најчесто се поврзува со поддршката од дефектолог и потребата од согласност од родител за примена на планот. Во ниту еден случај не е забележано учеството на ученикот во изработката на ИОП.

Ова прашање беше опфатено и на фокус групите. Еден учесник на фокус група за наставници вели: „*На скала од 1*

до 5, на наставниците би им дала 2 за знаења и вештини. Им треба поддршка околу индивидуалниот пристап, подготовка и спроведување на ИОП, креирање пријатна и клима на прифаќање во одделението, зајакнување на ученикот со попреченост да не се чувствува различен од другите“.

Индивидуалниот образовен план наставниците го изработуваат по однапред утврден формат. Не секогаш се мотивирани за работа со ученици со попреченост и често индивидуалниот план добива карактеристика на документ кој е потребен да постои, но кон неговата изработка и спроведување не се пристапува онака како што навистина треба. Ова го потврдува и изјавата на дефектолог за време на теренска посета: „*Нема некои посебни предизвици поврзани со ИОП. Има професори полни со разбирање, но некои неволно ги прават ИОП. За сите е проблем оце-*

нувањето: „Ќе ѝ ставам тројка, ама да поднаучи нешто, може ли? Ние потоа ќе се спремиме со ученичката, прерадосна е кога ќе успее да го совлада материјалот, да одговори и да добие добра оценка. Ама овие прилагодувања ги правиме самите со дел од наставниците, не сме сосема сигурни како би требало да постапуваме“.

Според податоците добиени од анкетното истражување и од теренските посети, училиштата применуваат ИОП во за оние ученици за кои имаат оценка и процена добиена од релевантна институција. Такви инструкции добиле од просветните инспектори – дека ИОП се прави само за деца за кои училиштето има добиено „наод и мислење, медицинска белешка или некој друг документ“. Едно од училиштата на теренската посета изјави: *„Речиси сите училишта имаат потешкотии со правењето ИОП и следењето, а особено во поглед на оценувањето“.* Ова го потврди и учесник на фокус групата со наставници: *„Правиме ИОП, мораме да правиме. Се снаоѓаме, прашуваме по колеги, искрено, некогаш ги правиме плановите само за да имаме покривие пред инспекторатот, зашто тоа гледаат – дали имаш ИОП за учениците со наод и мислење. Што имаш во ИОП – тоа ни инспекторите не гледаат“.*

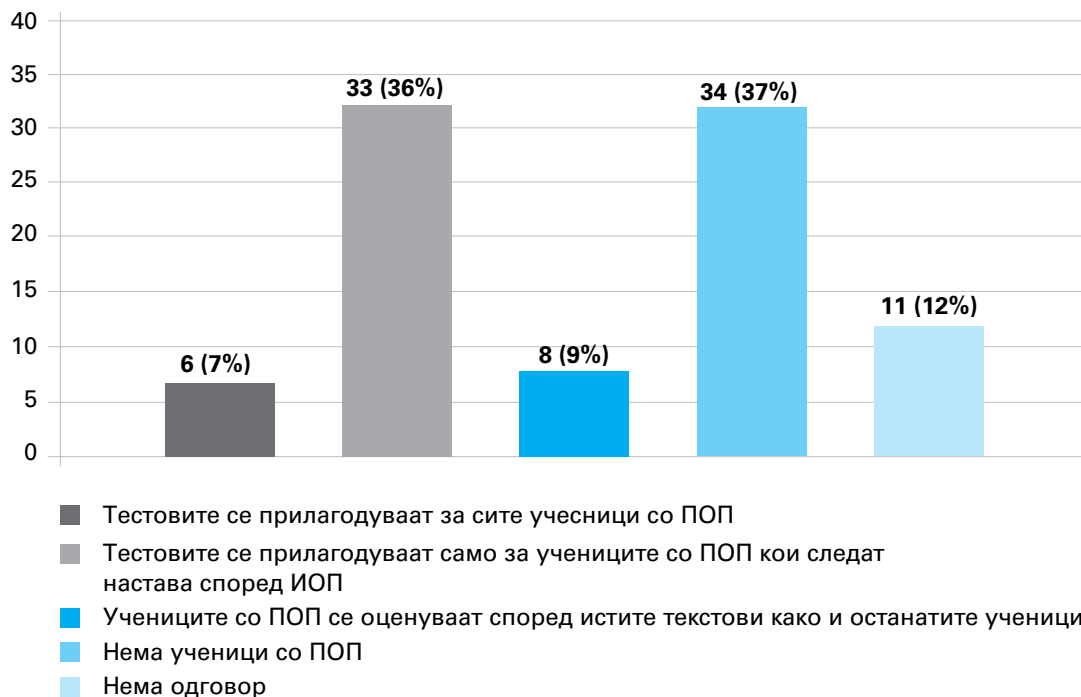
Едно од училиштата, кое нема комплетна стручна служба туку само психолог, прибегнува кон користење на капацитетите на личните асистенти на своите ученици за да обезбеди поддршка при изработка на ИОП и реализирање на наставата. Во училиштето се ангажирани двајца дефектолози, од страна на

семејствата, како лични асистенти на нивните деца. Податокот беше обезбеден за време на тернска посета.

Фокус групата спроведена со ученици со посебни образовни потреби потврди дека: терминот индивидуален образовен план, на поголемиот дел од учениците не им е познат, што укажува на фактот дека иако треба да присуствуваат и да бидат дел од тимот кој го изработува планот, сепак не се консултирани, односно можеби не им е соодветно објаснето за што станува збор. Дополнително, разбирањето за ИОП како значаен документ, кај учениците зависи и од видот и степенот на попреченоста. *„Јас работам по индивидуален план на часовите по ликовно, затоа што ми е тешко да бојам и цртам со рака“*, изјави ученичка со телесна попреченост.

Учениците, најчесто, поддршката која ја добиваат ја врзуваат за реални, практични решенија, а не за планови. *„Англиски ми е потешко и учам со дефектологот“; „Најтешко ми беше математика, па правев тестови на заокружување. Исто така и физика, па изработував презентации“* – изјавија ученици, учесници на фокус група.

Голем проблем со кој се соочуваат училиштата е и оценувањето на учениците со посебни образовни потреби, кои следат настава според индивидуален образовен план:

ПРИКАЗ 24:

Одговори на прашањето „во поглед на примената на прилагодени тестови како алатка за оценување, Ве молиме означете ја онаа изјава која најдобро ја отсликува состојбата во Вашето училиште“

Употребата на прилагодени тестови е можност за оценување на учениците според ИОП. Според податоците добиени од анкетното истражување, 34 училишта ја применуваат оваа можност. Прилагодувањата се прават во однос на времето на решавање на тестот, брзината, квалитетот и содржината на информациите кои се очекува да ги обезбеди ученикот, како и во однос на квантитетот на добиени одговори. Овие прилагодувања се прават според индивидуалните можности на ученикот и често ја следат желбата и волјата на наставникот да применува адаптации за својот ученик. Не се дефинирани на ниво на задолжителност.

За време на теренските посети добивме податок дека наставниците многу често не ги оценуваат учениците според ИОП за да нема реакции од останатите ученици. Ова прашање знае да предизвика чувство на неправда помеѓу учениците во една иста паралелка. Тие велат дека ги намалуваат критериумите и за останатите ученици и ги мачи прашањето: *Дали учениците со попреченост ги усвојуваат потребните вештини за да бидат конкурентни на пазарот на трудот, односно дали целосно се искористуваат капацитетите на останатите ученици и се развиваат во нагорна линија?*, дилема која ја пријави стручен соработник при посета на средно учи-

лиште, а произлезе и како констатација при теренските посети и фокус групите. Оваа дилема им отвара на наставниците и родителите дополнителни прашања кои се однесуваат на градењето и развивањето вештини низ образованието со кои учениците со попреченост би станале конкуренти на отворениот пазар на трудот.

Според податоците добиени од фокус групата со ученици, оценувањето е тема на која учениците со посебни образовни потреби не размислуваат многу. Велат дека наставниците ги наградуваат за нивниот труд и дека ги оценуваат како останатите ученици, односно дека некогаш добиваат оценки кои се повисоки. Ова укажува на фактот дека наставникот понекогаш ја користи оценката како мотивациско средство, односно учениците со попреченост ја прифаќаат оценката и реално не се поттикнуваат нивните способности, поради пониските очекувања кои од нив ги имаат наставниците, а и соучениците. На тој начин ученикот со попреченост и средината во која учи не создаваат вистинска слика за реалните можности и капацитети со кои располага. Учениците, учесници на фокус групата велат: *„Јас го оставам на професорите оценувањето, јас учам, а тие добро оценуваат“*. *„Некои наставници ни попуштаат“*.

Спротивно на нив родителите на фокус групата изјавија дека забележале случаи каде учениците се запоставуваат. Од нив се бара да усвојат само основни работи, иако можат повеќе. Во однос на тестовите мислат дека наставниците делумно прилагодуваат тестови, односно постојат случаи каде наставниците се советуваат со нив во врска

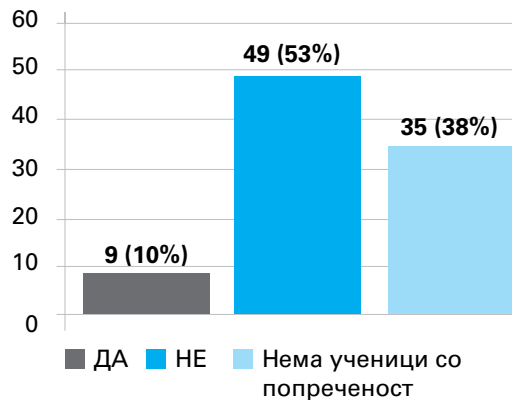
со прилагодувањето на тестовите, како и случаи каде ученик на неприлагоден тест добил единица.

Во принцип, наставниците на фокус групата изјавија дека самите се снаоѓаат околу прилагодувањето на тестовит или со поддршка на дефектолозите и/или стручните тимови.

Еден наставник вели: *„А дали воопшто наставникот смее да го прилагоди тестот? Нас инспекторот ни рече ‘треба да ги прилагодите целите и методите, тестот си е тест’“*.

Искуството на друг наставник, учесник на фокус група е поинакво: *„Се разбира дека смее и треба да го прилагоди тестот. Кај нас се прават посебни тестови за децата што учат по ИОП. Ама пак тука е клучен наставникот, тој треба да процени колку и што треба да го праша детето. Инаку некои деца ги прашуваме само усно, ако имаат проблем со моториката; прилагодување е и да одговара само писмено, ако така повеќе му одговара на ученикот. Ама голем проблем е оценувањето. Реагираат и учениците и наставниците. Е тука не знаеме точно како да постапиме.“*

Учениците со попреченост имаат ограничен пристап до асистивни уреди кога користат компјутер на училиште:

Само 8 училишта навеле дека нивните ученици имаат можност и користат асистивна технологија при работата на компјутер.

Вклученоста на учениците со попреченост во воннаставните активности и содржини е ограничено:

ПРИКАЗ 25:

Одговори на прашањето „дали учениците со попреченост во Вашето училиште користат асистивни уреди (тастатура со големи копчиња, тракбол, џојстик, издвоен клик, екран на допир и сл.) или софтверско прилагодување (прилагодување на глумчето, на екранот итн.) при работата на компјутер?“

ги прифаќаат како рамноправни соученици, им помагаат во наставните и воннаставните активности и се дружат со нив и надвор од училиштето	26	29,9%
се однесуваат кон нив со почит и споделуваат училишни материјали, но интеракцијата е главно ограничена на училишните активности	24	27,6%
постои ограничена комуникација, бидејќи учениците без попреченост сметаат дека учениците со попреченост не можат да учествуваат во истите игри и забави	5	5,7%
учениците со попреченост не се прифатени и не учествуваат во социјалниот живот на нивните соученици	0	0%
учениците со попреченост се навредувани и исмевани од нивните соученици	1	1,1%
нема ученици со попреченост во нашето училиште	33	37,9%
друго (Ве молиме наведете):	4	4,6%

ПРИКАЗ 26:

Одговори на прашањето „во поглед на учеството на учениците со попреченост во воннаставните и слободните училишни активности (секции, натпревари, екскурзии, прослави и сл.), Ве молиме означете ја изјавата која најдобро ја отсликува состојбата во Вашето училиште?“

Описни коментари доставиле 5 училишта кои дијааметрално се разликуваат. Едни велат дека учениците се рамномерно прифатени, дури и надвор од наставата. Други опишуваат ученици „кои не спаѓаат во групата на посебни образовни потреби, но се затворени, некомуникативни, повлечени, срамежливи“, тие истакнуваат дека „ во односот кон нив, другите ученици на моменти се однесуваат поддржувачки и рамноправно, но на моменти постои исмејување и ограниченост во комуникацијата“.

Слични податоци беа добиени и за време на теренските посети, како и на фокус групите. Постои согласност помеѓу родителите и наставниците дека прифаќањето се одвива за време на наставата, надвор од училиницата, вклучувајќи го и училишниот двор, учениците со попреченост не се прифатени. Многу ретко се случува да бидат поканети на роденден, забава, дружење надвор од училиште. Сè уште постои стигма и неверување во способностите и можностите на учениците со попреченост. *„Повеќето од нашите деца стварно не можат да учествуваат во приредба или во некоја секција, едноставно над нивните можности е тоа,“* вели еден родител.

Друг родител посочи *„Сметам дека мојот син не е прифатен како рамноправен ученик со другите, не го малтретираат туку го третираат како дете со посебни потреби“*.

Учениците истакнаа дека за време на престојот во училиште се задоволни од односот на нивните другари кон нив. Прифатени се и не наидуваат на потеш-

котија во тој дел. *„Јас имам другарки од основно училиште со кои ме ставија во ист клас и продолживме да се дружиме“*; *„Кога не може мајка ми да ме крене ни помагаат другарите, дури и оние кои учат во албанските паралелки“* – велат две ученички со телесна попреченост. Едната од нив не можела да присуствува на екскурзија, поради непристапноста на објектот во кој требало да бидат сместени: *„Сакав да одам на повеќе дневна екскурзија, но местото каде што требаше да бидеме сместени беше непристапно“*.

Прифатеноста кај учениците создава пријатно чувство и велат дека најмногу во училиште им се допаѓа дружбата со врсниците, новите познанства и часовите по практична настава.

Според податоците од фокус групата со наставници, оценката е дека соучениците ги толерираат учениците со попреченост, им помагаат во наставата, но не градат подлабоки односи со нив надвор од училиштето. *„Им објаснуваме дека треба да бидат потрпеливи, да бидат спремни да помогнат и да ги поддржат учениците со попреченост, а особено да избегнат да ги исмеваат или да ги задеваат. Тоа обично го правиме со класните раководители“*; *„Нема големи проблеми помеѓу децата, ама не се дружат многу. Реткост е да видиш или да чуеш дека излегле заедно со ученикот со попреченост, дека биле во кино или на забава заедно... Во наставата или дури се во школо ќе им помогнат, ќе им објаснат, ќе им дадат материјали да копираат, ама ми се чини дека децата со попреченост не се дружат со нивните соученици надвор од училиштето,“* велат наставниците.

Кога станува збор за најчестата реакција на родителите на учениците без попреченост во врска со вклучувањето учениците со попреченост во редов-

ните класови, училиштата, во најголем дел го прифаќаат нивното присуство. Следува табеларен приказ на одговорите кој покажува дека родителите:

го поддржуваат нивното вклучување како рамноправни ученици и ги поттикнуваат своите деца да се дружат, да соработуваат и да ги поддржуваат учениците со попреченост	17	19,1%
го прифаќаат нивното присуство	26	29,2%
немаат или не искажуваат став околу вклучувањето ученици со попреченост	12	13,5%
не ја прифаќаат вклученоста на учениците со попреченост, сметајќи дека тоа го намалува квалитетот и динамиката на образовниот процес, но не преземаат иницијативи во врска со тоа	1	1,1%
активно преземаат иницијативи до училиштето и други инстанци за испишување на учениците со попреченост од класовите на нивните деца	0	0%
нема ученици со попреченост во нашето училиште	35	39,3%
друго (Ве молиме наведете):	2	2,2%

ПРИКАЗ 27:

Одговори на прашањето „на кој начин најчесто се однесуваат другите ученици кон учениците со попреченост (означете ја онаа изјава која најдобро ја отсликува состојбата во Вашето училиште?“

Училиштата на анкетниот прашалник доставиле 3 описни одговори, од кои само едно училиште вели дека забележало негативна реакција. Истата ја објаснува на следниов начин: *„Доколку ученикот со попреченост е агресивен кон ученици и наставници, родителите не ја прифаќаат вклученоста“.*

Овие податоци беа потврдени за време на теренските посети и фокус групите. Според одговорите, училиштата немаат посебни мерки за поттикнување на прифатеноста на учениците со попреченост од страна на родителите на нивните соученици. Постојат различни искуства, но генерално доминираат по-

зитивните, иако постојат и спорадични случаи каде родителите не се сензитивизирани за концептот за попреченост и инклузија. *„Тука не можеме многу да направиме. Лани кога родителите дознаа дека во класот на нивните деца има ученичка со попреченост, и тоа девојчето тешко се движи и потешко зборува, се разбира, ама има бавен и развлечен говор, нема интелектуална попреченост, супер е ученичката... Немаше отворена реакција, ама 7-8 деца се отпишаа од нејзиниот клас, веднаш на почетокот на годината, бараа да бидат префрлени до другите класови. Немаше што да направиме, така поставивме, а знаевме дека тоа е реакција*

на ученичката со попреченост,“ вели учесник на фокус групата со наставници.

Описни коментари доставиле 5 училишта кои дијаметрално се разликуваат. Едни велат дека учениците се рамноправно прифатени, дури и надвор од наставата. Други опишуваат ученици *„кои не спаѓаат во групата на посебни образовни потреби, но се затворени, некомуникативни, повлечени, срамежливи“*. Тие истакнуваат дека *„во односот кон нив, другите ученици на моменти се однесуваат поддржувачки и рамноправно, но на моменти постои исмејување и ограниченост во комуникацијата“*.

Дополнително, за време на фокус групата учениците истакнаа дека додека престојуваат во училиште се задоволни од односот на нивните другари кон

нив. Прифатени се и не наидуваат на потешкотија во тој дел. *„Јас имам другарки од основно училиште со кои ме ставија во ист клас и продолживме да се дружиме“*; *„Кога не може мајка ми да ме крене ми помагаат другарите, дури и оние кои учат во албанските паралелки“*.

Ваквата атмосфера за учениците создава пријатно чувство и велат дека во училиште најмногу им се допаѓа дружба со врсниците, новите познанства и часовите по практична настава.

Кога станува збор за најчестата реакција на родителите на учениците без попреченост во врска со вклучувањето учениците со попреченост во редовните класови, училиштата, во најголем одговориле дека тие го прифаќаат нивното присуство. Следува табеларен приказ на одговорите кој покажува дека родителите:

го поддржуваат нивното вклучување како рамноправни ученици и ги поттикнуваат своите деца да се дружат, да соработуваат и да ги поддржуваат учениците со попреченост	17	19,1%
го прифаќаат нивното присуство	26	29,2%
немаат или не искажуваат став околу вклучувањето ученици со попреченост	12	13,5%
не ја прифаќаат вклученоста на учениците со попреченост, сметајќи дека тоа го намалува квалитетот и динамиката на образовниот процес, но не преземаат иницијативи во врска со тоа	1	1,1%
активно преземаат иницијативи до училиштето и други инстанци за испишување на учениците со попреченост од класовите на нивните деца	0	0%
нема ученици со попреченост во нашето училиште	35	39,3%
друго (Ве молиме наведете):	2	2,2%

ПРИКАЗ 28:

Одговори на прашањето „каква е најчестата реакција на родителите на учениците без попреченост во врска со вклучувањето ученици со попреченост во редовните класови?“

Училиштата доставиле 3 описни одговори, од кои само едно училиште наведува причина за реакција на родителите: „доколку ученикот со попреченост е агресивен кон ученици и наставници, не ја прифаќаат вклученоста“. Слични податоци беа презентирани на теренските посети и фокус групите. Според одговорите, училиштата немаат посебни мерки за поттикнување на прифате-

носта на учениците со попреченост од страна на родителите на нивните соученици.

На прашањето со кои општествени актери имале соработка, училиштата во најголем дел ги навеле основните училишта од каде што доаѓаат учениците со посебни образовни потреби. Исто така, навеле дека имале соработка и:

со други средни училишта	25	33,8%
со националните образовни и други релевантни институции	9	12,2%
со основните училишта од каде што доаѓаат учениците со попреченост	41	55,4%
со граѓански организации	15	20,3%
со општината	23	31,1%
со други локални институции	14	18,9%
училиштето не соработувало со други актери	17	23%

ПРИКАЗ 29:

Одговори на прашањето „со кои општествени актери соработувало Вашето училиште за унапредување на вклученоста на учениците со попреченост (можете да одберете повеќе опции)? “

Од пристигнатите одговори, 48 училишта ја опишале соработката и постигнувањата. Соработката вклучува граѓански организации, дневни центри, основни, средни и посебни училишта, национални и локални власти, здравствени работници итн. Како значајни постигнувања, училиштата наведуваат: унапредување на воспитно - образовниот процес, подобрување на инклузијата, подобрување на квалитетот на знаењата и вештините кај наставниците за идентификување и работа со овие ученици.

Генерално при теренските посети, училиштата истакнаа дека потешко остваруваат соработка со релевантни актери во делот на обезбедување поддршка за вклучување на учениците со попреченост. Соработката не е континуирана и најчесто се врзува за настани поврзани со празници, одбележување значајни датуми и слично.

На прашањето да го одразат своето искуство во работата со учениците со посебни образовни потреби, училиштата ги избрале следните опции:

поголем дел од учениците со попреченост се стекнуваат со предвидените основни познавања и го завршуваат редовното средно образование	34	48,6%
учениците со попреченост го завршуваат редовното средно образование, но поголемиот дел од нив не ги стекнуваат предвидените основни познавања	17	24,3%
учениците со попреченост не можат да ја следат наставата и го прекинуваат редовното средно образование	1	1,4%
посебните средни училишта нудат подобри можности и услови за учениците со попреченост	18	25,7%

ПРИКАЗ 31:

Одговори на прашањето „која од наведените опции најблиску го одразува искуството на Вашето училиште во работата со учениците со попреченост?“

Според податоците добиени на анкетното истражување 48,6% од училиштата сметаат дека учениците со посебни образовни потреби се стекнуваат предвидените основни познавања по завршување на средното образование. Значителен е и податокот кој вели дека 25,7% од училиштата сметаат дека посебните средни училишта нудат подобри можности и услови за учениците со посебни образовни потреби.

Теренските посети и фокус групите потврдуваат: Со капацитетот и ресурсите со кои располагаат, училиштата сметаат дека не нудат еднакви образовни можности за учениците со попреченост. Се чини дека преовладува мислењето дека дел од учениците подобро би се снашле во посебните училишта. Особено се нагласува проблемот дека учениците завршуваат основно образование, а не ги стекнуваат ни елементарните знаења и вештини (како читање и пишување). *„Не. Вака како што стојат работите, ние работиме на ниво на згрижување на децата; наставници-*

те работат по систем на обиди и грешки.“; „Некои ученици навистина само поминале низ основното образование, ама ништо не научиле. Не знаат да читаат и да пишуваат. Што да правиме со нив? И ние некогаш само ги преведуваме од еден во друг клас, ако не знаат да читаат, не може по ниту еден предмет да се стекнат со потребните знаења, да го совладаат материјалот. Треба да добијат основа во основното, ама не ја добиле. Родителите на децата што оде ле во редовно основно, не сакаат да чујат за посебно средно.“ – велат учесници на фокус групите.

Овој факт го поддржуваат и избраниите опции кои најблиску го одразуваат ставот на училиштата во врска со инклузивното средно образование. Училиштата сметаат дека:

инклузивното средно образование е неопходно и е во најдобар интерес на сите деца	27	32,1%
инклузивното средно образование е добра можност само за дел од учениците со попреченост кои можат да го следат и да се вклучат во наставниот процес	55	65,5%
инклузивното средно образование не е во интерес ниту на учениците со попреченост, ниту на учениците без попреченост	3	3,6%

ПРИКАЗ 32:

Одговори на прашањето „која од наведените опции најблиску го одразува ставот на Вашето училиште во врска со инклузивното средно образование?“

Вкупно 8 (9,4%) од училиштата одговориле дека измените на правната рамка се една од трите приоритетни потреби кои најмногу би придонеле за унапредување на вклученоста на учениците со попреченост во нивното училиште. Од нив 6 даваат конкретни препораки кои се во насока на олеснување на инклузивната практика како уредување на процедурите за упис на учениците со попреченост во редовното образование (класификација и степен на учениците, документ со опис на постајбота и сл.) и изработка на правилник со упатства за употреба, изработка, формат, примена и известување за индивидуалниот образовен план (ИОП) до препораки за измена во делот на задолжителност т.е. предлог средното образо-

вание да не е задолжително за ученици со попреченост, но едно училиште дава конкретен предлог да во изменити на правната рамка стои и поддршка за вработување на лицата со попреченост по завршување на средното образование.

Седум од училиштата даваат и предлози во делот на друго во однос на трите приоритетни потреби за поддршка на инклузивното образование кои вклучуваат обезбедување на превоз и асистент, поголема стручност и ангажман на стручната служба, размена на искуства на дефектолозите вработени во редовните средни училишта со колеги од земјата и надвор, вработување на дефектолози и изработка на правилник за индивидуалниот образовен план (ИОП).

Обуки за наставниците за работа со ученици со попреченост	70	82,4%
Обука за стручниот тим за работа со учениците со попреченост и обезбедување поддршка на наставниците за работата со нив	55	64,7%
подобрување на физичката пристапност на училишниот објект	21	24,7%
обезбедување пристапни педагошко-дидактички помагала, нагледни средства и асистивна компјутерска технологија (асистивни компјутерски уреди и пристапен образовен софтвер)	43	50,6%
обезбедување пристапни учебници и други училишни материјали (на Браево писмо, пристапни електронски верзии и сл.)	17	20%
обезбедување повисок износ наменски финансиски средства за училиштето за задоволување на индивидуалните образовни потреби на учениците со попреченост	31	36,5%
вработување дефектолог	49	57,6%
Измени на правна рамка	8	9,4%

ПРИКАЗ 33:

Одговори на прашањето „ве молиме означете ги трите приоритетни потреби кои, според Вас, доколку се решат на соодветен начин, најмногу би придонеле за унапредување на вклученоста (инклузијата) на учениците со попреченост во Вашето училиште?“

„Дополнителни информации или предлози во врска со работата со ученици со попреченост кои би сакале да ги споделите“

На крај од прашалникот, училиштата беа замолени да споделат дополнителни информации и предлози во врска со работата на учениците со попреченост. Повеќе од третина од училиштата (38) споделите свои размислувања за предлози кои се во насока на подобрување на вклученоста на учениците со попреченост во средните училишта. Нивните одговори се во насока на:

- Подигнување на свеста за инклузивното образование во училиштата и во средината преку организирање обуки, трибини, предавања и сл.;
- Изработка на наставни програми од страна на Бирото за развој на образованието (БРО) според типот на попреченост;
- Обуки за наставниците и стручните служби за работа со ученици со попреченост;
- Екипирање на стручните служби со сите неопходни профили;
- Изработка на правни регулативи кои ќе го уредат вклучувањето на учениците со попреченост;
- Достапни ресурсни материјали за наставниците и стручната служба(прирачници, литература и сл.);
- Конкретизирање на уписните процедури за учениците со попреченост (точно да се наведе кои ученици можат да се вклучат во редовното образование, јасни критериуми за вреднување на бодовите на учениците со попреченост при упис и сл);
- Организирање активности за подобрување на соработката со родителите на учениците со попреченост;
- Активна соработка и пренос на информации помеѓу основните и средните училишта;
- Обезбедување на дополнителни финансиски средства за училиштата кои ќе бидат насочени за обезбедување на пристапност на училиштата, опремување со опрема и материјали кои ќе бидат во насока на олеснување на инклузивната практика;
- Подобрување на соработката на училиштата со образовните институции Министерство за образование и наука (МОН), Биро за развој на образование(БРО), Државен просветен инспекторат (ДПИ) и др.

ЗАКЛУЧОЦИ

Општиот заклучок од спроведеното истражување посочува дека инклузијата во средното образование во оваа фаза е сведена на импровизирана имплементација што претставува последица на површното сфаќање—и толкување—на инклузијата. Недостатокот на законска усогласеност и доследна примена на постоечките закони, недоволната подготовка на условите во училиштата и кадарот за работа со ученици со попреченост, некомплетноста на стручните тимови, ниското ниво на свесност за потребите на учениците со попреченост влијаат врз создавањето еднакви образовни можности за сите. Често пати во училиштата се обезбедуваат некомплетни мерки и нивното спроведување се сведува на “про форма” што не резултира со позитивни ефекти. Отсуството на јасно дефинирани стандарди за инклузија доведува до ниски очекувања и нереална слика за инклузијата како процес. Овој заклучок се темели на следните конкретни заклучоци:

- Законската регулатива не е целосно усогласена со одредбите на клучните меѓународни документи на ова поле: КПЛП, КПД и Декларацијата од Саламанка. Ова го вклучува правото на упис (пристап) на учениците со попреченост во редовното средно образование.
- Отсуствува механизам за системско идентификување, евидентирање и следење на учениците со попреченост во редовното средно образование. Од една страна, тоа во голема мера ги намалува нивните образовни можности, а од друга страна, го отежнува планирањето на образовните политики.

- Поддршката за инклузијата е главно декларативна. Не се обезбедуваат доволно буџетски средства за поддршка на инклузијата на ученици со попреченост во редовното средно образование.
- Иако пристапноста на образованието главно се сфаќа во физичка смисла, дури ни таа не е обезбедена во задоволителна мера: Главно, се работи на обезбедување пристапна рампа во зградата на училишта, притоа занемарувајќи ги стандардите, но многу малку се прави за пристапноста на внатрешните простории и дидактичките средства, т.е. опременоста на училиштата за инклузивна настава.
- Наспроти позитивните искуства од пилотирањето на примената на асистивната технологија (резултат на иницијатива од граѓанскиот сектор), улогата на современата информациско-комуникациска технологија како алатка за образовна инклузија е речиси целосно занемарена.
- Не се применуваат пристапни дидактички средства и материјали, како и не се достапни учебници и други образовни материјали на Браево писмо, во аудио формат или согласно стандардите за веб-пристапност. Не постои ниту соодветна правна рамка по ова прашање.
- Наставниците не располагаат со соодветни знаења и вештини во поглед на работата со ученици со попреченост и индивидуализација на наставата. Особена потешкотија им претставува развивањето и примената на индивидуални образовни планови и оценувањето ученици кои работат според индивидуален образовен план. Не постои унифициран пристап кон ова прашање.
- Инклузивните училишни тимови немаат доволно јасна улога и надлежности. Нивното формирање во моментот е, главно, од формален карактер. Дополнително, сегашното законско решение (што ја утврдува обврската за формирање инклузивни училишни тимови) упатува на тоа дека вакви тимови треба да се формираат во посебните средни училишта.
- Постои недоволна поддршка за инклузијата кај општата и стручната јавност. Еден од ефектите е неискористувањето на посебните училишта и нивниот капацитет во функција на ресурсни центри за поддршка на инклузијата во редовното образование.
- Не постојат механизми за размена на искуства и добри практики помеѓу училиштата, стручните тимови и наставниците. Не постојат механизми ниту за размена на информации и координација помеѓу различните нивоа на образование (на пример, основно и средно образование).
- Не постои доволна свесност за потребите, можностите и способностите на учениците со посебни образовни потреби во училишната, потесната и пошироката јавност.
- Забележано е многу слабо учество на учениците со посебни образовни потреби и нивните семејства, во процесите кои претпочитаат нивно активно учество како партнери: процена на способности, можности и потреби, креирање индивидуален образовен план и прилагодување на училишната средина и ресурсите.
- Учениците со посебни образовни потреби минимално се застапени со своето учество во воннаставните активности.

ПРЕПОРАКИ

Врз основа на добиените заклучоци се формулираа препораки кои се подредени според следните области во кои е потребна промена:

1. Препораки за подобрување на законската рамка со која се регулира средното образование:

- Измени и дополнувања на законската регулатива за целосно усогласување на националното законодавство со клучните меѓународни документи на ова поле: КПЛП, КПД и Декларацијата од Саламанка. Законските измени треба да се подготват во партиципативен процес на консултации со лица со попреченост и нивните семејства, граѓанскиот сектор, наставници и претставници на стручните тимови на средните училишта, експерти и професионалци и сл.
- Во Законот за средно образование да се утврди право на запишување на деца со попреченост во редовното средно образование, согласно меѓународните стандарди. Редовното образование треба да се утврди како прва опција за децата со попреченост, а не исклучок.
- Да се воспостави механизам за системско идентификување, евидентирање и следење на учениците со попреченост во редовното средно образование (и во образованието воопшто).
- Надлежните органи од образованието да ја следат и да се вклучат во тековната реформа на процесот на утврдување на видот и степенот на попреченоста, согласно Меѓународната класификација на функционалност, попреченост и здравје. Поддршката во редовното средно образование (и

во образованието) воопшто треба да се прилагоди кон утврдените индивидуални способности и потреби на децата и младите.

- Да се обезбедат доволно буџетски средства за поддршка на инклузијата на ученици со попреченост во редовното средно образование. Да се развие транспарентен и отчетен систем за дистрибуција на средствата до средните училишта што ќе овозможи ефективна, ефикасна и наменска употреба на средствата.

2. Препораки за подобрување на условите и капацитетите за спроведување инклузивно образование и создавање еднакви можности за сите:

- Да се обезбеди целосна физичка пристапност на училишните објекти, согласно меѓународните стандарди, вклучувајќи ги внатрешните простории и опременоста со дидактички и други потребни средства и материјали за инклузивна настава. Во таа насока потребно е да се воспостават стандарди за пристапност на училишните објекти, опрема и наставниот процес, воопшто.
- Да се предвиди и да се создадат услови за употреба на современата информациско-комуникациска технологија како алатка за образовна инклузија, вклучувајќи развој на веб-пристапни образовни апликации на наставните јазици во земјата, за полесно совладување на наставните содржини.
- Учебниците и другите образовни материјали да се обезбедат на Браево писмо, во аудио формат и/или согласно стандардите за веб-пристапност. Со законски и подзаконски акти треба да се пропише услов авторите да ги

доставуваат сите материјали до МОН во електронска форма согласно меѓународните стандарди за веб-пристапност.

- Континуирано да се обучуваат на наставниците за работа во инклузивно образование и за индивидуализацијата на наставата. Во тој контекст, Педагошките факултети да ја разгледат можноста од промена на наставните планови и да воведат различни методологии за настава и учење, за да ја зајакнат вклученоста на инклузивното образование и настава. Исто така, наставниците кои веќе работат во образованието да се обучуваат особено во развивање и примена на ИОП, оценување на учениците кои работат според индивидуално образовен план.
- Да се воспостави јасен концепт и модел за улогата на дефектологот во стручните тимови на средните училишта. Истовремено, треба да се осмислат и спроведат активности за професионално зајаканување и обука на дефектолозите вработени во редовното средно образование.
- Системски да се реши улогата и надлежностите на инклузивните училишни тимови и да им се обезбедат обуки и средства за да можат да ја извршат предвидената улога, при тоа да се предвиди задолжително вклучување на родителите на децата со попреченост во инклузивните училишни тимови во редовните средни училишта, и јасно да се нагласи дека инклузивните тимови треба да се формираат во редовните средни училишта.
- Да се идентификуваат и промовираат успешните инклузивни практики и модели на редовните средни училишта, како и да се воспостават механизми за размена на искуства и добри практики

помеѓу училиштата, стручните тимови и наставниците.

3. Препораки за поголема вклученост на учениците со посебни образовни потреби и нивните семејства во наставните, воннаставните и редовните општествени случувања:

- Да се сензибилизира училишната, потесната и пошироката средина за потребите, можностите и способностите на учениците со посебни образовни потреби преку работилници, јавни трибини и дебати и инклузивни случувања.
- Да се овозможи поголема вклученост, во улога на партнери, на учениците со посебни образовни потреби и нивните семејства во процесите на процена на можностите, креирање на индивидуален образовен план и предлагање на прилагодувања и решенија согласно индивидуалните можности и способности.
- Да се понудат можности и да се стимулира учеството на учениците со попреченост во воннаставни активности, натпревари и екскурзии.

ПРИЛОЗИ

ПРИЛОГ 1

ЛИСТА НА ДОКУМЕНТИ

Предмет на анализа во рамките на канцелариското истражување ќе бидат следните документи:

- Конвенција за правата на лицата со попреченост (Закон за ратификација на Конвенцијата за правата на лицата со инвалидност и факултативниот протокол кон Конвенцијата за правата на лицата со инвалидност),
- Декларација од Саламанка на УНЕСКО за инклузивно образование,
- Конвенција за правата на детето,
- Закон за средното образование,
- Закон за стручно образование и обука,
- Закон за наставниците во основните и средните училишта,
- Закон за педагошката служба,
- Закон за учебници за за основно и средно образование,
- Закон за ученичкиот стандард,
- Национална стратегија за изедначување на правата на лицата со инвалидност (ревидирана) 2010-2018.

ПРИЛОГ 2

ПРАШАЛНИК

за редовните средни училишта

Средно училиште: _____

Тип на образование:

гимназиско стручно гимназиско и стручно

друго (ве молиме наведете): _____

Населено место: _____ Општина: _____

Наставен јазик во училиштето (одберете повеќе опции доколку е потребно):

македонски јазик албански јазик
 турски јазик српски јазик

1. Ве молиме наведете го **вкупниот број запишани ученици** во Вашето училиште и нивната полова структура во тековната и претходната учебна година.

Број на ученици во	Машки	женски	вкупно
тековната 2017/18 учебна година:			
претходната 2016/17 учебна година:			

2. Ве молиме наведете го **вкупниот број запишани ученици со попреченост** во Вашето училиште и нивната полова структура во тековната и претходната учебна година.

Број на ученици со попреченост во:	машки	женски	вкупно
тековната 2017/18 учебна година:			
претходната 2016/17 учебна година:			

3. **Етничка структура на учениците** во тековната 2017/18 година (наведете број):

Македонци: _____ Албанци: _____ Турци: _____
 Роми: _____ Срби: _____ Власи: _____
 Бошњаци: _____ Други: _____

4. Ве молиме наведете го вкупниот број **ученици со попреченост** во Вашето училиште и нивната структура **според годината од средното образование** што ја запишале во тековната и претходната учебна година.

Број на ученици со попреченост во учебната:	Година				вкупно
	прва	втора	трета	четврта	
тековната 2017/18 учебна година:					
претходната 2016/17 учебна година:					

5. Колкумина од вашите ученици со попреченост запишани во тековната учебна 2017/18 година се соочуваат со следните видови попреченост (наведете број)?

☐ ученици со интелектуална попреченост: (пречки во психичкиот развој)	
☐ ученици со физичка попреченост: (ученици кои имаат тешкотии при движењето на рацете, нозете или целото тело, ученици кои имаат церебрална парализа, ученици кои користат помагала како, на пр., количка, одалки и сл.)	
☐ ученици со оштетен вид: (оштетување од потезок вид кои го попречуваат ученикот да ја следи наставата)	
☐ ученици со оштетен слух и/или говор (оштетување од потезок вид кои го попречуваат ученикот да ја следи наставата)	
☐ ученици со комбинирана попреченост: (комбинација од повеќе видови попречености)	
☐ ученици со аутизам: (аутистичен спектар на нарушувања)	
☐ ученици со потешкотии во учењето: (хиперактивност, дислексија, дисграфија, дискалкулија итн.)	
☐ друго (Ве молиме наведете):	

6. Колкумина од Вашите ученици со попреченост запишани во учебната 2016/17 година се соочуваа со следните видови попреченост (наведете број)?

☐ ученици со интелектуална попреченост: (пречки во психичкиот развој)	
☐ ученици со физичка попреченост: (ученици кои имаат тешкотии при движењето на рацете, нозете или целото тело, ученици кои имаат церебрална парализа, ученици кои користат помагала како, на пр., количка, одалки и сл.)	
☐ ученици со оштетен вид: (оштетување од потезок вид кои го попречуваат ученикот да ја следи наставата)	
☐ ученици со оштетен слух и/или говор (оштетување од потезок вид кои го попречуваат ученикот да ја следи наставата)	
☐ ученици со комбинирана попреченост: (комбинација од повеќе видови попречености)	
☐ ученици со аутизам: (аутистичен спектар на нарушувања)	
☐ ученици со потешкотии во учењето: (хиперактивност, дислексија, дисграфија, дискалкулија итн.)	
☐ друго (Ве молиме наведете):	

7. Етничка структура на учениците со попреченост во тековната учебна година (наведете број):

☐ Македонци: _____	☐ Албанци: _____	☐ Турци: _____
☐ Роми: _____	☐ Срби: _____	☐ Власи: _____
☐ Бошњаци: _____	☐ Други: _____	

8. Дали во последните три учебни години Вашето училиште се нашло во ситуација да не може да прифати ученик со попреченост?

да

не

Доколку да, Ве молиме објаснете ги **причините**:

9. На кој начин Вашето училиште ги идентификува учениците со попреченост?

Можете да означите повеќе од една опција:

- родителите доставиле на увид на училиштето документ (т.е. наод за видот и степенот на попреченоста) од надлежна институција за попреченоста со која се соочува ученикот
- родителите усно го известиле училиштето за попреченоста со која се соочува ученикот
- преку проценка на стручниот тим, наставниците и родителите на ученикот
- преку проценка на стручниот тим и наставниците
- друго (Ве молиме наведете): _____

10. Какви прилагодувања се направени за да се обезбеди физичка пристапност на Вашето училиште? Можете да означите повеќе од една опција:

- пристапна рампа на влезот на училишниот објект
- надворешен лифт (дигалка) на влезот во училишниот објект
- прилагодени училници и други внатрешни простории во училиштето (пример, просторија за индивидуална работа со ученици со попреченост, пристапна фискултурна сала и сл.)
- прилагодени (пристапни) тоалети
- вграден внатрешен лифт за движење помеѓу спратовите на училишната зграда
- не се преземени посебни мерки за олеснување на пристапот на учениците со попреченост
- друго (Ве молиме наведете): _____

11. Дали Вашето училиште располага со пристапни (прилагодени) педагошко-дидактички помагала и нагледни средства?

да

не

Доколку да, Ве молиме наведете какви: _____

12. Дали Вашето училиште располага со асистивни компјутерски уреди (тастатура со големи копчиња, тракбол, цојстик, издвоен клик, екран на допир и сл.)?

да

не

Доколку да, Ве молиме наведете какви _____

13. Дали стручниот тим на Вашето училиште вклучува дефектолог?

- да, во училиштето работи дефектолог со полно работно време
- да, во училиштето работи „мобилен“ дефектолог (ангажиран во повеќе училишта)
- да, во училиштето работи дефектолог – волонтер
- не

14. Ве молиме означете ги стручните профили на членовите на стручниот тим на Вашето училиште:

- педагог психолог социјален работник
- дефектолог логопед

Друго (Ве молиме наведете): _____

15. Во поглед на **оспособеноста на стручниот тим за работа со ученици со попреченост**, Ве молиме означете која изјава најдобро ја отсликува состојбата во Вашето училиште:

- стручниот тим е целосно способен за работа со ученици со попреченост и нема потреба од дополнителни обуки
- стручниот тим континуирано ги унапредува знаењата и вештините за работа со ученици со попреченост преку учество на обуки и семинари, за што постојат доволно можности
- стручниот тим има потреба од унапредување на знаењата и вештините за работа со ученици со попреченост, но не постојат доволно можности за учество на обуки и семинари во оваа област
- унапредувањето на знаењата и вештините за работа со ученици со попреченост не е приоритет за стручниот тим

16. Во поглед на **оспособеноста на наставниците за работа со ученици со попреченост**, Ве молиме означете која изјава најдобро ја отсликува состојбата во Вашето училиште?

- наставниците се целосно способени за работа со ученици со попреченост и немаат потреба од дополнителни обуки
- наставниците континуирано ги унапредуваат знаењата и вештините за работа со ученици со попреченост преку учество на обуки и семинари, за што постојат доволно можности
- наставниците имаат потреба од унапредување на знаењата и вештините за работа со ученици со попреченост, но не постојат доволно можности за учество на обуки и семинари во оваа област
- унапредувањето на знаењата и вештините за работа со ученици со попреченост не е приоритет за наставниците

17. Во поглед на училишниот **инклузивен тим** за унапредување на работата со ученици со попреченост, Ве молиме означете која изјава најдобро ја отсликува состојбата во Вашето училиште?

- за секој ученик со попреченост се формира и функционира посебен инклузивен тим, којшто го вклучува родителот на ученикот и којшто се грижи за посебните образовни потреби на ученикот
- во училиштето е формиран и функционира еден инклузивен тим, којшто вклучува претставник или претставници на учениците со попреченост и којшто се грижи за нивните посебни образовни потреби
- во училиштето е формиран и функционира еден инклузивен тим, составен исклучиво од вработени во училиштето и којшто се грижи за посебните образовни потреби на учениците со попреченост
- училиштето нема формирано инклузивен тим
- нема ученици со попреченост во нашето училиште

Ве молиме наведете детали:

Кои се клучните задачи и одговорности на тимот, доколку во училиштето функционира инклузивен тим?

Кои се причините што не е формиран инклузивен тим (а во училиштето има ученици со попреченост)?

18. Дали Вашето училиште **добило дополнителни финансиски средства** од националните или од локалните власти за да го унапреди вклучувањето на учениците со попреченост во последната учебна година (2016/17)?

- да не нема ученици со попреченост во нашето училиште

Доколку да, Ве молиме наведете за кои намени ги искористивте средствата:

19. Дали за учениците со попреченост во Вашето училиште се изработуваат и применуваат **индивидуални образовни планови**?

- индивидуален образовен план се изработува и применува за секој ученик со попреченост по сите предмети во кои ученикот се соочува со потешкотии да ја следи редовната настава
- индивидуален образовен план за учениците со попреченост се изработува и спроведува од страна на дел од предметните наставници кои се обучени за тоа
- не се изработуваат и применуваат индивидуални образовни планови за учениците со попреченост
- нема ученици со попреченост во нашето училиште

Ве молиме наведете детали:

Кои се клучните постигнувања и предизвици во поглед на подготовката и примената на индивидуални образовни планови?

Кои се причините што не се изработуваат индивидуални образовни планови (а во училиштето има ученици со попреченост)?

20. Во поглед на примената на **прилагодени тестови** како алатка за оценување, Ве молиме означете ја онаа изјава која најдобро ја отсликува состојбата во Вашето училиште:

- тестовите се прилагодуваат за сите ученици со попреченост
- тестовите се прилагодуваат само за учениците со попреченост кои следат настава според индивидуален образовен план
- учениците со попреченост се оценуваат според истите тестови како и останатите ученици
- нема ученици со попреченост во нашето училиште

Ве молиме наведете во што се состои прилагодувањето:

21. Дали учениците со попреченост во Вашето училиште користат **асистивни уреди** (тастатура со големи копчиња, тракбол, џојстик, издвоен клик, екран на допир и сл.) или софтверско прилагодување (прилагодување на глумчето, на екранот итн.) **при работата на компјутер**?

да не нема ученици со попреченост во нашето училиште

Доколку да, Ве молиме наведете какви уреди или софтверски прилагодувања користите:

22. Во поглед на **учеството на учениците со попреченост во воннаставните и слободните училишни активности** (секции, натпревари, екскурзии, прослави и сл.), Ве молиме означете ја изјавата која најдобро ја отсликува состојбата во Вашето училиште?

- училиштето ги осмислува и ги прилагодува воннаставните и слободните активности на начин што овозможува рамноправно учество на учениците со попреченост, согласно нивните лични интереси
- учениците со попреченост учествуваат во дел од воннаставните и слободните активности, во кои можат да се вклопат со оглед на нивната попреченост
- учениците со попреченост не учествуваат во воннаставните и слободните активности
- нема ученици со попреченост во нашето училиште

23. На кој начин најчесто **се однесуваат другите ученици** кон учениците со попреченост (означете ја онаа изјава која најдобро ја отсликува состојбата во Вашето училиште)?

- ги прифаќаат како рамноправни соученици, им помагаат во наставните и воннаставните активности и се дружат со нив и надвор од училиштето
- се однесуваат кон нив со почит и споделуваат училишни материјали, но интеракцијата е главно ограничена на училишните активности
- постои ограничена комуникација, бидејќи учениците без попреченост сметаат дека учениците со попреченост не можат да учествуваат во истите игри и забави

- учениците со попреченост не се прифатени и не учествуваат во социјалниот живот на нивните соученици
- учениците со попреченост се навредувани и исмевани од нивните соученици
- нема ученици со попреченост во нашето училиште
- друго (Ве молиме наведете): _____

24. Каква е најчестата реакција на родителите на учениците без попреченост во врска со вклучувањето ученици со попреченост во редовните класови?

- го поддржуваат нивното вклучување како рамноправни ученици и ги поттикнуваат своите деца да се дружат, да соработуваат и да ги поддржуваат учениците со попреченост
- го прифаќаат нивното присуство
- немаат или не искажуваат став околу вклучувањето ученици со попреченост
- не ја прифаќаат вклученоста на учениците со попреченост, сметајќи дека тоа го намалува квалитетот и динамиката на образовниот процес, но не преземаат иницијативи во врска со тоа
- активно преземаат иницијативи до училиштето и други инстанции за испитување на учениците со попреченост од класовите на нивните деца
- нема ученици со попреченост во нашето училиште
- друго (Ве молиме наведете): _____

25. Со кои општествени актери соработувало Вашето училиште за унапредување на вклученоста на учениците со попреченост (можете да одберете повеќе опции)?

- со други средни училишта
- со основните училишта од каде што доаѓаат учениците со попреченост
- со општината
- со други локални институции
- со националните образовни и други релевантни институции
- со граѓански организации
- училиштето не соработувало со други актери

Ве молиме накусо опишете ја соработката и постигнувањата:

26. Која од наведените опции најблиску го одразува **искуството на Вашето училиште** во работата со учениците со попреченост?

- поголем дел од учениците со попреченост се стекнуваат со предвидените основни познавања и го завршуваат редовното средно образование
- учениците со попреченост го завршуваат редовното средно образование, но поголемиот дел од нив не ги стекнуваат предвидените основни познавања
- учениците со попреченост не можат да ја следат наставата и го прекинуваат редовното средно образование
- посебните средни училишта нудат подобри можности и услови за учениците со попреченост

27. Која од наведените опции најблиску го одразува **ставот на Вашето училиште** во врска со инклузивното средно образование?

- инклузивното средно образование е неопходно и е во најдобар интерес на сите деца
- инклузивното средно образование е добра можност само за дел од учениците со попреченост кои можат да го следат и да се вклучат во наставниот процес
- инклузивното средно образование не е во интерес ниту на учениците со попреченост, ниту на учениците без попреченост

28. Ве молиме означете ги **трите приоритетни потреби** кои, според Вас, доколку се решат на соодветен начин, најмногу би придонеле за унапредување на вклученоста (инклузијата) на учениците со попреченост во Вашето училиште?

- вработување дефектолог
- обука за наставниците за работа со ученици со попреченост
- обука за стручниот тим за работа со учениците со попреченост и обезбедување поддршка на наставниците за работата со нив
- подобрување на физичката пристапност на училишниот објект
- обезбедување пристапни педагошко-дидактички помагала, нагледни средства и асистивна компјутерска технологија (асистивни компјутерски уреди и пристапен образовен софтвер)
- обезбедување пристапни учебници и други училишни материјали (на Браево писмо, пристапни електронски верзии и сл.)
- обезбедување повисок износ наменски финансиски средства за училиштето за задоволување на индивидуалните образовни потреби на учениците со попреченост
- измени на правната рамка – Ве молиме конкретизирајте: _____

- друго, Ве молиме наведете: _____

29. **Дополнителни информации или предлози** во врска со работата со ученици со попреченост кои би сакале да ги споделите:

Име и презиме на пополнувачот:	Работна позиција во училиштето:	
_____	_____	
Контакт-информации на пополнувачот:		
тел.: _____	мобилен: _____	e-mail: _____
Датум на пополнување:	Потпис и печат:	
_____	_____	

ВИ БЛАГОДАРИМЕ ЗА СОРАБОТКАТА!

ПРИЛОГ 3

ИЗВЕШТАЈ

од посета на училиште и спроведено интервју

Датум на одржување:

име и презиме, позиција, контакт информации

Интервјуто го спровел:

Интервјуирано лице / интервјуирани лица:

1. (име и презиме, позиција, контакт-информации)
- 2.
- 3.

ПОДАТОЦИ ЗА УЧИЛИШТЕТО	
Полн назив на средното училиште	
Населено место, општина	
Регион	
Тип на образование	☐ гимназиско ☐ стручно ☐ гимназиско и стручно ☐ друго (наведете):
Наставен јазик / јазици	☐ македонски јазик ☐ албански јазик ☐ турски јазик ☐ српски јазик

1. Колку вкупно ученици се запишани во Вашето училиште во учебната 2017/18 година?

Број на ученици	машки	женски	вкупно

- 2. Колку вкупно ученици со попреченост се запишани во Вашето училиште во учебната 2017/18 година.**

Број на ученици со попреченост	машки	женски	вкупно

- 3. Колку ученици со попреченост се запишани во Вашето училиште во секоја година од средното образование во учебната 2017/18 година?**

Број на ученици со попреченост во:	година				вкупно
	прва	втора	трета	четврта	

- 4. Колку ученици со попреченост се запишани во Вашето училиште во учебната 2017/18 година, според видот на попреченост?**

Вид на попреченост	Број на ученици
интелектуална попреченост	
физичка попреченост	
оштетување на видот	
оштетување на слухот и/или говорот	
комбинирана попреченост	
аутизам (аутистичен спектар на нарушувања)	
потешкотии во учењето (хиперактивност, дислексија, дисграфија, дискалкулија итн.)	
друго (доколку има, наведете)	
вкупно:	

5. Каква е етничката структура на учениците со попреченост запишани во Вашето училиште во учебната 2017/18 година?

Етничка заедница	Број на ученици
Македонци	
Албанци	
Турци	
Роми	
Срби	
Власи	
Бошњаци	
друго (доколку има, наведете)	
вкупно:	

6. На што се должат разликите помеѓу сегашните податоци и одговорите на училиштето во анкетниот прашалник? Дали станува збор за промена во бројот на ученици со попреченост или ревидирање на проценката на училиштето?

7. На кој начин училиштето утврдува кои се учениците со попреченост? Кои извори на информации ги користи? На кој начин ги одредува и евидентира „посебните образовни потреби“ на ученикот?

- 8.** Ве молиме опишете, доколку сте се нашле во таква состојба, ситуација при која училиштето не можело да прифати ученик со попреченост? Кои биле причините? Како тоа било искоммуницирано со ученикот и неговите родители?

- 9.** Какви прилагодувања се направени за да се обезбеди физичка пристапност на училиштето? Со какви пристапни (прилагодени) педагошко-дидактички помагала и нагледни средства располага училиштето? Дали Вашето училиште располага со асистивни компјутерски уреди?

Наоди и забелешки од опсервацијата:

- 10.** Каков е составот на стручниот тим на училиштето? Каква е неговата улога во работата со ученици со попреченост? Дали стручниот тим е обучен да ја изврши предвидената улога? Каква е обученоста на стручниот тим за извршување на предвидената улога?

- 11.** Дали наставниот кадар е мотивиран за работа со ученици со попреченост и кои се предизвиците со кои секојдневно се соочува при работата? Какви обуки добиле наставниците за работа со ученици со попреченост и колкав број на наставници имале можност да присуствуваат на истите во изминатите три години?

- 12.** Дали училиштето применува индивидуални образовни планови во работата со ученици со попреченост? Ако да: Кои се постигнувањата? Кои се предизвиците? Како се одвива оценувањето на ученици кои работат според индивидуален образовен план? Ако не, зошто не се изработуваат и применуваат индивидуални образовни планови?

- 13.** Каков е составот на училишниот инклузивен тим за унапредување на работата со ученици со попреченост? Колкумина родители на ученици со попреченост се вклучени? Како беше направен изборот на родители? Каква е улогата на родилители? Кои се постигнувањата на инклузивниот тим? Кои се предизвиците? Ако не, зошто?

- 14.** На кој начин училиштето соработува со родителите на учениците со попреченост? На кој начин училиштето обезбедува редовна комуникација и размена на информации со нив? На кој начин ги вклучува во подобрувањето на образовните можности за нивните деца? Кои се предизвиците и можностите за унапредување на соработката со родителите на учениците со попреченост?

- 15.** На кој начин училиштето ги известува надлежните локални (општината) и национални институции (МОН) за идентификуваните ученици со попреченост? Дали училиштето добива дополнителни средства за унапредување на вклучувањето на учениците со попреченост?

- 16.** На кој начин училиштето го поттикнува учеството на ученици со попреченост во воннаставните и слободните училишни активности (секции, натпревари, екскурзии, прослави и сл.)? Ако учениците со попреченост не учествуваат во овие активности, кои се причините?

- 17.** Каков е односот на учениците без попреченост кон нивните соученици со попреченост? Кои се предизвиците? На кој начин училиштето ги поттикнува учениците без попреченост да ги прифатат и да ги поддржат своите соученици со попреченост?

- 18.** Каков е односот на родителите на учениците без попреченост кон вклучувањето ученици со попреченост во редовните класови? Кои се предизвиците, дали досега имало реакции и поплаки за вклучувањето ученици со попреченост? На кој начин училиштето ги поттикнува родителите на учениците без попреченост да го поддржат вклучувањето на ученици со попреченост во редовното средно образование?

- 19.** Дали училиштето соработува со други општествени актери (локални и национални институции, граѓански организации, бизнис-сектор, медиуми итн.) во насока на унапредување на вклученоста на ученици со попреченост? Ако да: Со кои актери? Во што се состоела соработката? Кои се постигнувањата? Ако не, дали имало обиди да се воспостави соработка? Со кого? Зошто обидот за соработка не бил успешен? Ако воопшто немало обиди за соработка, кои биле причините за тоа?

20. Кои се приоритетните потреби на училиштето во поглед на унапредување на вклученоста на ученици со попреченост? Што би требало да се подобри за да се подобри капацитетот на училиштето да понуди еднакви образовни можности за учениците со попреченост?

21. Дополнителни информации или предлози во врска со работата со ученици со попреченост кои би сакале да ги споделите?

КОМЕНТАРИ И ЗАБЕЛЕШКИ ЗА ТЕКОТ НА ИНТЕРВЈУТО:

ПРИЛОГ 4:

ПРАШАЊА

за фокус група со родители на ученици со попреченост

1. Во кое средно училиште учи Вашето дете? Во која година? Зошто одлучи да се запише во тоа средно училиште? Дали тоа училиште беше првиот избор на Вашето дете?
2. Дали Вашето дете се соочи со потешкотии при запишувањето во средното училиште? Ако да, какви потешкотии?
3. Како ја оценувате пристапноста на училиштето во кое учи Вашето дете? Дали Вашето дете може да се движи низ целиот објект без поддршка? Ако не, кој му дава поддршка при движењето на училиште?
4. Дали Вашето дете работи според индивидуален образовен план? Ако да, дали наставникот / наставниците кои го изработија Ве консултираа при изработката? Какво е Вашето мислење за индивидуалниот образовен план што го користи Вашето дете? Ако не, дали сметате дека на Вашето дете му е потребен индивидуален образовен план?
5. Колку сте задоволен од училишните постигнувања на Вашето дете? Дали сметате дека оценувањето на наставниците е објективно и го одразува неговиот вложен труд?
6. Што мислите за поддршката што ја пружа стручниот тим на училиштето? Дали Вашето дете ја добива потребната поддршка?
7. Како ја оценувате поддршката која детето ја добива од наставниците? Дали детето ја добива потребната поддршка?
8. Како ја оценувате соработката и комуникацијата со училиштето воопшто?
9. Дали стручниот тим се советува со Вас околу образовните потреби и можности на Вашето дете? Дали Ви даваат совети и насоки како да му помогнете да ги совлада наставните содржини?
10. Дали Вашето дете учествува во воннаставните и слободните училишни активности (екскурзии, прослави, натпревари, секции и сл.)? Во кои, на каков начин? Дали има некои воннаставни и слободни активности во кои Вашето дете сакало да учествува, но тоа не било овозможено?
11. Каков е односот на соучениците кон Вашето дете? Дали Вашето дете е прифатено од своите соученици? Дали тие му помагаат во секојдневните училишни обврски? Дали Ва-

шето дете се дружи со своите соученици и надвор од училиштето?

12. Каков е ставот на родителите на соучениците на Вашето дете околу вклучувањето ученици со попреченост во редовното средно образование? Дали тие ја прифаќаат инклузијата?
13. Што сметате дека е најдобро за Вашето дете во училиштето?
14. Што сметате дека е најголем предизвик за Вашето дете на училиште?

ПРАШАЊА

за фокус група со наставници и претставници на училишни стручни тимови

1. Дали сте работеле со ученици со попреченост? Со каков тип попреченост се соочувале Вашите ученици?
2. Како идентификувате дека некој ученик се соочува со попреченост? Како ги утврдувате посебните образовни потреби на ученикот со попреченост?
3. Како ја оценувате Вашата подготвеност и обученост за работа со ученици со попреченост? Какви обуки сте посетите, за кои теми? Кога и од кого биле испорачани? Како обуките Ви помогнале во секојдневната работа со ученици со попреченост? За кои теми сметате дека Ви се потребни дополнителни обуки? Ако не, каков вид обуки Ви се потребни?
4. За колкумина од Вашите ученици со попреченост изработувате индивидуален образовен план? Дали имате ученици со попреченост, за

15. Дали Вашето дете би сакало да го продолжи образованието на факултет? Ако да, што би сакало да студира? Сметате ли дека има можности за Вашето дете да го продолжи образованието? Кои се причините / пречките што го попречуваат детето да го продолжи образованието?
16. На кој начин сметате дека може да се подобри вклучувањето ученици со попреченост во редовното средно образование?

кои не изработувате индивидуален образовен план? Кои се причините за тоа? На кој начин го изработувате планот? На кој начин го следите остварувањето на планот и постигнувањата на ученикот?

5. Дали за Вашите ученици со попреченост (првенствено оние кои работат според индивидуален образовен план) користите прилагодени тестови за оценка на нивното знања? Ако да, опишете ги прилагодувањата? Дали некој Ве поддржува за да ги прилагодите тестовите?
6. Дали располагате со потребните ресурси (дидактичко-педагошки помагала, нагледни средства, асистивна компјутерска технологија и сл.) за работа со учениците со попреченост? Како ја оценувате својата способност да ги користите? Ако не, што недостасува?

7. Каква е улогата на стручните тимови во смисла на поддршка на наставниците кои работат со учениците со попреченост? Наведете го Вашето искуство.
8. Како ја оценувате соработката со родителите на учениците со попреченост во унапредувањето на нивното образование? Колку често комуницирате со нив? Какви информации најчесто разменуваат? Кој начин за комуникација го користите?
9. Како обезбедувате вклученост на Вашите ученици со попреченост во воннаставните и слободните училишни активности (прослави, натпревари, секции, екскурзии и сл.)? Наведете примери,
10. На кој начин го поттикнувате прифаќањето на учениците со попреченост од страна на нивните соученици? На кој начин?
11. На кој начин го поттикнувате прифаќањето на учениците со попреченост од страна на родителите на нивните соученици?
12. Дали сметате дека редовното средно образование овозможува еднакви образовни можности за учениците со попреченост? Ве молам образложете.
13. Што сметате дека е Вашиот најголем успех во работата со ученици со попреченост? На што се должи успехот?
14. Што сметате дека е најголемиот предизвик во Вашата работа со ученици со попреченост? Како тој предизвик може да се надмине?
15. Дали некој од Вашите ученици со попреченост го продолжил своето образование на факултет? На кој факултет? Со каков успех и постигнувања? Дали некој од Вашите сегашни ученици со попреченост сака да го продолжи своето образование на факултет? Како ги цените шансите на ученикот да го продолжи образованието на факултет?
16. Кои се Вашите размислувања за можните начини да се унапреди инклузивноста на редовното средно образование?

ПРАШАЊА

за фокус група со ученици со попреченост во редовното средно образование

1. Во кое средно училиште учиш? Во која година? Зошто одлучи да се запишеш во тоа средно училиште? Дали тоа училиште беше твојот прв избор?
2. Дали се соочи со потешкотии при запишувањето во средното училиште? Ако да, какви потешкотии?
3. Дали се движиш сам/а низ училиштето? Дали можеш да влезеш во секоја просторија? Која училница или просторија неможеш да ја посетиш? Зошто, наведи ги накратко причините и препреките.
4. Дали досега си имал можност да чуеш за индивидуален образовен план? Дали си видел/а како изгледа? Дали наставниците за тебе изработуваат ваков план? Дали ти беше вклучен/а при изработката? Дали те прашаа што од она што е планирано сметаш дека можеш да го постигнеш? Дали ти е полесно да учиш по овој план?
5. Колку си задоволен од твоите училишни постигнувања? Што мислиш за оценувањето од твоите наставници? Дали препознаваат што ти можеш да направиш, а што е она што ти е потешкотија? Дали сметаш дека твоите оценки се реални според твоето знаење и умеење?
6. Колку си задоволен од односот на твоите наставници кон тебе? Дали тие ти ја укажуваат потребната поддршка за да ги совладаш наставните содржини?
7. Што мислиш за поддршката од стручниот тим во училиштето? Дали добиваш поддршка секогаш кога ти е потребно? Колку за тебе е важна оваа поддршка? Опиши накратко каков вид на поддршка добиваш.
8. Дали учествуваш во воннаставните и слободните училишни активности (екскурзии, прослави, натпревари, секции и сл.)? Во кои, на каков начин? Дали има некои воннаставни и слободни активности во кои си сакал да учествуваш, но не ти било овозможено?
9. Како се однесуваат учениците од твојот клас кон тебе? Те молам раскажи еден пример или случка преку кој ќе покажеш како се однесуваат? Потсети се на случка во која си бил среќен, но и на случка каде не си се чувствувал добро. Дали тие те прифаќаат? Дали ти помагаат во секојдневните училишни обврски? Дали се дружиш со нив и надвор од училиштето?
10. Каков е ставот на родителите на твоите соученици околу вклучувањето ученици со попреченост во редовното средно образование? Дали тие те прифаќаат?

11. Што ти е најубаво на училиште?
12. Што е за тебе најголемиот предизвик на училиште?
13. Што планираш да правиш кога ќе го завршиш средното образование? Дали имаш желба и идеја да се запишеш на факултет? На кој факултет би ги продолжил студиите?
14. На кој начин мислиш дека може да се подобри вклучувањето ученици со попреченост во редовното средно образование?

